

WŁODZIMIERZ CZARNECKI
Lublin

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ KOŚCIOŁA ŁACIŃSKIEGO W ZIEMI CHEŁMSKIEJ DO POCZĄTKU XVII W.

Zmianom geopolitycznym połowy XIV w., podyktowanym polską ekspansją na Rusi Halicko-Włodzimierskiej, towarzyszyło istotne przewartościowanie krajobrazu kulturalnego. Wydatne przesunięcie struktur terytorialnych państwa z zachodu na wschód implikowało przeobrażenia składu etnicznego ludności i sytuacji wyznaniowej¹. Nowa jakościowo sytuacja stawiała olbrzymie wyzwanie zarówno dla administracji państwowej, jak i hierarchii Kościoła łacińskiego. Przed polską organizacją kościelną po raz pierwszy w takim wymiarze – pomijając kwestie rozciągnięcia jurysdykcji biskupstwa lubuskiego² (opartą być może na wątych podstawach³), pozostającą w sferze luźnych zamierzeń unię kościelną XIII w.⁴, czy działalność misyjnych organizacji mendykanckich⁵ – otworzyły się wrota intensywnej penetracji na wschodzie. Kościół

¹ E. Wiśniewski, *Kościół na ziemiach polskich w średniowieczu*, w: *Historia Kościoła*, t. II, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowles, Warszawa 1988, s. 440.

² A. Gięsztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „*Nasza Przeszość*” 4(1948), s. 83 n.; J. Matusewski, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 2(1949), s. 29-139; J. Szymbański, *Kanonicy opatowscy w planach polityki ruskiej z przełomu XII i XIII wieku*, „*Przegląd Historyczny*” 56(1965), z. 3, s. 388-396; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, w: *Studia Kościelno-Historyczne*, t. I, Lublin 1977.

³ Zapewne rezultat pospolitego błędu, mylącego Rugię podległą władzy biskupów lubuskich z nazwą Rusi; Wiśniewski, dz. cyt., s. 423.

⁴ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. I, Lwów 1904, s. 117-143.

⁵ Tamże, s. 164-194. Z kolei o działalności cystersów na Rusi zob. T. Dunin-Wąsowski, *Kilka uwag w sprawie działalności misji cystersów na Rusi w XII-XIII wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. V, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 161-173.

polski stawał się rozsądnikiem idei świata łacińskiego, znajdując wsparcie panujących oraz napływowej grupy właścicieli ziemskich. Ale już na starcie natrafił na nieprzyjazny grunt i piętrzące się trudności.

W ziemi chełmskiej, tak jak i na pozostałych terytoriach Rusi Czerwonej istniała rozbudowana, sięgająca swymi korzeniami XI-XII stulecia, organizacja Kościoła prawosławnego. To w jego ramach egzystowała zdecydowana większość mieszkającej tu ludności. Zaistniała sytuacja już na wstępie musiała eliminować myśl destrukcji odwiecznych struktur cerkiewnych, system więzi religijnych stanowił zaś trudną do sforsowania barierę. Realizm narzucał wprowadzenie dualistycznej organizacji kościelnej w pierwszej fazie infiltracji Kościoła zachodniego. Na blisko dwa stulecia wykrystalizował się więc układ koegzystencji dwu wielkich Kościołów. Wzajemne funkcjonowanie – przynajmniej formalnie – oparte było na zasadach równości, gwarantowanej przez króla Władysława Jagiełłowica⁶ i jego następców⁷. Radykalne zmiany nastąpiły dopiero w okresie potrydenckim. Kościół łaciński wszedł wówczas w fazę przyspieszonej rozbudowy struktur organizacyjnych na ruskich terenach Rzeczypospolitej, bazując na polskiej ludności napływowej. Jednocześnie podjął próbę wchłonięcia prawosławnego Kościoła wschodniego, czego wyrazem była Unia Brzeska 1596 r.⁸

Symptomem obecności Kościoła łacińskiego na Rusi była rozbudowa organizacji terytorialnej. Pojęcie kościelnej struktury terytorialnej niesie ze sobą określoną treść. Dotyczy funkcjonującego w terenie kościoła, wielkości okręgu parafialnego, liczby miejscowości i przestrzeni dzielącej je od placówki duszpasterskiej, następnie sieci dróg umożliwiającej dotarcie do kościoła, wreszcie liczby mieszkańców parafii⁹. Śledzenie rozwoju sieci parafialnej w ziemi chełmskiej nasuwa – wobec powyższego – wielorakie aspekty. Spośród nich niewątpliwie najpierw należy odtworzyć chronologię powstawania kościołów parafialnych oraz zwrócić uwagę na zależność rozwijającej się sieci parafialnej od warunków geograficznych i przemian osadniczych¹⁰. Równie

⁶ MRPS IV, supl. 782; APL, ChKG-k 1073, s. 5-9, 1443 r. oraz ZDM III, 688; MRPS III, supl. 141, 1444 r.

⁷ Transumpt króla Aleksandra, MRPS IV, supl. 1278, 1504 r.

⁸ S. L i t a k, *Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej*, Lublin 1994, s. 218.

⁹ S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 273; W i ś n i o w s k i, dz. cyt., s. 444.

¹⁰ E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średnio-wieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 10.

ważnym zagadnieniem jest konieczność odtworzenia procesu przestrzennego formowania parafii i ich wyodrębniania w poszczególnych etapach rozwoju osadniczego¹¹. Warto też przyjrzeć się, czy w ziemi chełmskiej zachodzi (na zasadach analogii z obszarów rdzennie polskich) współzależność tworzenia kościołów jako efektu rozwijającego się osadnictwa oraz, czy ich zagęszczenie przy stagnacji osadniczej było wyrazem umacniania się organizacji kościelnej?¹²

Dorobek dotychczasowej historiografii odnoszącej się do przeszłości diecezji chełmskiej jest wcale bogaty¹³. Przywołać należy przede wszystkim pracę Ludomira Bieńkowskiego, poświęconą rozwojowi sieci parafialnej do połowy XV w.¹⁴ Z opracowań statystycznych niewątpliwie na uwagę zasługuje monografia pióra Stanisława Litaka, poświęcona Kościołowi łacińskiemu w Polsce około 1772 r., która m.in. uwzględnia sytuację organizacyjną diecezji chełmskiej¹⁵. Spośród najnowszych publikacji zdecydowany niedosyt wywołuje opracowanie (chyba z założenia popularyzatorskie) zarysu dziejów diecezji do 1807 r.¹⁶ Nieporównanie lepszy artykuł otrzymaliśmy dzięki Bogumiłowi Szady, który skoncentrował swoje zainteresowania badawcze na systemie beneficjalnym początków XVII w.¹⁷ Wreszcie trzeba wspomnieć o pracy z tytułu pretendującej do miana podstawowej: rozwój organizacji

¹¹ S. L i t a k, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), z. 2, s. 8.

¹² E. W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, t. I, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 253.

¹³ Został omówiony w innym miejscu, zob. W. C z a r n e c k i, *Osadnictwo ziemi chełmskiej XIV-XVI wieku w historiografii i źródłach*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 40(1992), nr 2, s. 177-178.

¹⁴ *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne” 7(1958), z. 2, s. 187-256.

¹⁵ *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w 1772 r., Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce*, t. IV, Lublin 1980, s. 78, 306-311, mapy; t e n ż e, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1996, s. 361-366.

¹⁶ A. P a w ł o w s k a, *Diecezja chełmska rzymskokatolicka 1359-1807*, „Rocznik Chełmski” 3(1997), s. 65-79. Artykuł oparty w zasadzie na trzech opracowaniach: (W. F. P a w e l e c, *Biskupstwo chełmskie*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1933, nr 8, s. 286-290), w tym dwóch ujęciach encyklopedycznych (S. C h o d y Ń s k i, *Chełmskie biskupstwo obrządku łacińskiego*, w: *Encyklopedia kościelna*, wyd. M. Nowodworski, t. III, Warszawa 1874, s. 242-251; B. K u m o r, *Chełmska diecezja*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. III, Lublin 1985, s. 127-132).

¹⁷ *System beneficjalny diecezji chełmskiej w latach 1600-1621*, „Roczniki Humanistyczne” 45(1997), z. 2, s. 39-68.

terytorialnej południowej – bełskiej – części diecezji do końca lat trzydziestych XVII w. omówił Andrzej Janeczek w rozprawie poświęconej osadnictwu pogranicza polsko-ruskiego¹⁸. Studium autora w oczywisty sposób stanowi podjęcie do podjęcia próby analogicznego opracowania północnej części terytorium podległego władzy biskupów chełmskich.

Zachęta jest na tyle silna, że nie jest jej w stanie stępić skromnie rysujący się obraz podstawy źródłowej. Zasób materiałów archiwalnych, pozwalający zrekonstruować rozwój chełmskiej sieci parafialnej, został w dotkliwy sposób uszczuplony. Poważna część zbiorów archiwum kurii biskupiej i konsystorza krasnostawskiego uległa zniszczeniu bezpowrotnie w pożarze 6 kwietnia 1597 r.¹⁹ Na szczęście dysponujemy aktami wizytacji diecezji chełmskiej stosunkowo późnymi, bo z XVII i XVIII w., niemniej niezwykle cennymi ze względu na zawarte anteriora²⁰. Wartość poznawcza tej kategorii źródeł jest olbrzymia²¹. Dzięki wizytacjom dysponujemy kopiami przywilejów fundacyjnych i erekcyjnych kościołów lub ich streszczeniami, a niekiedy jedynie datą początków parafii. Wizytacje pozwalają również określić czy też zrewidować zasięg okręgu parafialnego bądź dziesięcinnego oraz prześledzić stan posiadania poszczególnych placówek duszpasterskich. Materiał wizytacyjny tylko w skromnym zakresie uzupełniają księgi oficjalatu²², czy tak przydatne dla rekonstrukcji chełmskiej sieci osadniczej²³ akta sądów grodzkich i ziemskich²⁴.

Oddzielną grupę tworzą źródła normatywne, przeważnie wydane drukiem. Stanowią je statuty synodalne diecezji chełmskiej opracowane przez Jakuba Sawickiego²⁵, uzupełnione dzięki L. Bieńkowskiemu²⁶ oraz statuty kapitu-

¹⁸ *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w.*, Wrocław 1991, s. 35-56.

¹⁹ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., dodatek nr II, s. 255.

²⁰ Obecnie przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Lublinie, Rep. 60, A – 149-166, 180, 191, 204, 208.

²¹ S. L i t a k, *Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, nr 3, s. 41-58; t e n ż e, *Struktura i funkcje*, s. 267-268.

²² Znane od 1601 r., AAL 106-107.

²³ W. C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku*, „Rocznik Chełmski” 3(1997), s. 9-63; t e n ż e, *Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451-1510*, tamże 5(1999), s. 9-59; t e n ż e, *Przemiany sieci osadniczej w ziemi chełmskiej od 1511 r. do końca XVI w.*, tamże 6(2000) (w druku).

²⁴ Przechowywane w archiwach: Lublina, Lwowa, Mińska.

²⁵ *Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w.*, w: *Concilia Poloniae, Źródła i studia krytyczne*, t. IV, Lublin 1948; t e n ż e, *Synody diecezji chełmskiej obrządku*

ły chełmskiej z 1572 r.²⁷ Wszystkie stanowiły wytyczne dla życia i działalności zarówno kleru jak i wiernych danej diecezji²⁸.

Podstawę źródłową doskonale uzupełniają materiały skarbowe, zwłaszcza rejestry poboru łąnowego XVI w.²⁹. Oparte były one, co istotne, właśnie na organizacji parafialnej³⁰. Parafia bowiem pełniła aż do początków XIX w. (wprowadzenie organizacji gminnej) funkcje najniższej jednostki państwowej organizacji terytorialnej³¹. Posługując się wszakże tą kategorią źródeł należy mieć na względzie fakt labilności zapisów, wyrażający się częstym przenoszeniem osad z jednej parafii do drugiej³², bądź też łączenie okręgów parafialnych, zwłaszcza w dobie reformacji, gdy wiele kościołów nie funkcjonowało. Znacząca fluktuacja dokonywanych przez poborców podatkowych zapisów, nawet w krótkich odstępach czasu, była częstą praktyką, lecz nie regułą.

O stanie diecezji chełmskiej dowiadujemy się także ze sprawozdań jej ordynariuszy wysyłanych do Rzymu. Relacje biskupów chełmskich: Stanisława Gomolińskiego, Jerzego Zamojskiego i Macieja Łubieńskiego z lat 1594-1624, ze względu na ogólnikowość zawartych w nich informacji, posiadają jednakże drugorzędne znaczenie³³.

Organizacja terytorialna Kościoła zachodniego pozostawała w ścisłym związku ze strukturą administracyjną Rusi Czerwonej. Ponieważ podział tej prowincji na ziemie utrwalił się stosunkowo późno, za podstawę tworzenia struktur wyższego rzędu (diecezji) przyjęto staroruskie dzielnice książęce. Pierwsze, śmiałe próby rozbudowy organizacji terytorialnej nasuwają analogie z działalnością na obszarach misyjnych. Odwołano się bowiem do najstar-

łacińskiego z XVI-XVII w. i ich statuty, tamże, t. IX, Wrocław 1957.

²⁶ *Nieznany synod diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego w 1593 r.*, „Sprawozdania z czynności wydawniczych i posiedzeń naukowych Towarzystwa Naukowego KUL” 1961, nr 11, s. 97-98.

²⁷ P. P a ł k a, *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1981-1982, nr 9-10, s. 343-362.

²⁸ Przybierały one charakter niemal podręczników duszpasterskich, W i ś n i o w s k i, *Kościół*, s. 455.

²⁹ AGAD, ASK I 34, k. 731-788v; ASK I 35, k. 180-194, 1533 r.; ASK I 36, k. 171-224v, 1531 r.; ASK I 37, k. 302-325v, 1535 r.; ASK I 51, k. 535-571, 1538 r.; ŻD XVIII, 1, s. 177-201, 1564 r.

³⁰ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 10.

³¹ L i t a k, *Struktura i funkcje*, s. 263.

³² P. S z a f r a n, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958, s. 107.

³³ Archivio della Congregazione del Concillio, *Relationes episcoporum Chelmensium*, mikrofilm w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła KUL.

szych jednostek organizacyjnych w całym Kościele – biskupstw³⁴. Nominacja na chełmską stolicę biskupią nastąpiła już w 1359 r. Ale zarówno franciszkanin Tomasz, jak i jego następcą Stefan, byli jedynie biskupami tytularnymi. Rezydowali oni poza swoim ordynariatem, a ich beneficja znajdowały się bądź to w diecezji krakowskiej (Tomasz), bądź też pomorskiej (Stefan)³⁵. Etap fikcyjnej w zasadzie działalności biskupstwa tylko po części zamyka decyzja papieża Grzegorza XI. Jej mocą podniesiono do rangi katedry kościół chełmski i podporządkowano diecezję nowo utworzonej w 1375 r. metropolii halickiej (od 1412 r. lwowskiej)³⁶. O faktycznym, nie zaś nominalnym funkcjonowaniu biskupstwa wypada mówić dopiero od momentu jego objęcia w 1417 r. przez Jana Biskupca. Wówczas też stworzono podstawy jego materialnej egzystencji³⁷, stanowiące gwarancję dalszej działalności. Pełna instalacja struktur diecezjalnych *de facto* nastąpiła jeszcze później³⁸. Należy ją wiązać z powołaniem do życia kapituły katedralnej³⁹ i stopniową rozbudową sieci parafialnej.

Granice diecezji chełmskiej nawiązywały wprost do obszaru dawnej dzielnicy chełmsko-bełskiej. Nie objęły jednak powiatów lubaczowskiego i buskiego, zintegrowanych z województwem bełskim⁴⁰. Niejasna jest także kwestia pierwotnej przynależności powiatów lubomelskiego i ratneńskiego. Bezsprzecznie w XIII w. obie *wołosti* funkcjonowały w ramach księstwa włodzimierskiego. Rozległość terytorialna księstwa stanowiła archetyp linii granicznej

³⁴ S z a f r a n, dz. cyt., s. 21-22; J. S z y m a ń s k i, *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół*, t. I, s. 178 n.

³⁵ A b r a h a m, dz. cyt., s. 243-245, 313, 353; B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 189-192.

³⁶ VMPL I, 964.

³⁷ W. A b r a h a m, *Akt fundacyjny króla Władysława Jagielly dla biskupstwa chełmskiego*, „Kwartalnik Historyczny” 32(1918), s. 473-477; ZDM VI, 1819; AAL 152, k. 5-7v.

³⁸ A b r a h a m, *Powstanie*, s. 326-327; S z a d y, dz. cyt., s. 44-45.

³⁹ P. K a ł w a, *Przywilej fundacyjny Władysława Jagielly dla kapituły chełmskiej z roku 1429*, „Kwartalnik Historyczny” 47(1933), s. 73-77; zob. też: P. P a ł k a, *Kapituła katedralna chełmska obrządku łacińskiego i jej posiedzenia w świetle badań archiwalnych*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1953-1955, nr 7, s. 11-12; t e n ż e, *Powstanie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego w Chełmie i jej przeniesienie do Krasnegostawu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 17(1970), z. 5, s. 15-26; t e n ż e, *Źródła uposażenia kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, tamże 20(1973), z. 5, s. 29-47; t e n ż e, *Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy diecezji chełmskiej*, „Prawo Kanoniczne” 20(1977), nr 1-2, s. 125-136; t e n ż e, *Obowiązek rezydencji prałatów i kanoników katedralnej kapituły chełmskiej w Krasnymstawie*, tamże 28(1985), nr 3-4, s. 223-236.

⁴⁰ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 37-38.

diecezji włodzimierskiej⁴¹. Dlatego z pewnością Luboml i Ratno w początkowej fazie działalności Kościoła łacińskiego znalazły się w obrębie oddziaływania powołanego formalnie w 1358 r. biskupstwa włodzimierskiego. Stan ten uległ zmianie w 1366 r., gdy Polska w rywalizacji ze stroną litewską przesunęła znacznie na wschód zasięg swych zdobyczy, zajmując część włości podległych Włodzimierzowi, m.in.: Luboml i przejściowo Ratno⁴². Jeśli pertynencja lubomelska – dzięki życiodajnej arterii Bugu – uległa szybkiej asymilacji, to proces integracji wypustki ratneńskiej znacząco wydłużył się w czasie.

Na tle rywalizacji polsko-litewskiej łatwiej zrozumieć działalność biskupa włodzimierskiego Grzegorza. W początkach XV w. zdołał on podporządkować sobie całą diecezję chełmską⁴³. Wskrzeszona do życia katedra włodzimierska fundacji Witoldowej⁴⁴ miała stanowić ważne ogniwo w realizacji ekspansjonistycznej polityki księcia na Wołyniu⁴⁵.

Niemniej rozciągnięcie granic państwa polskiego na obszar lubomelski zapewne wymusiło korektę granic diecezjalnych. Ratno nadal pozostawało poza nimi⁴⁶. Jego zwrot został oficjalnie zawarowany w 1433 r. w potwierdzeniu unii grodzieńskiej⁴⁷. Kiedy ustalenia zostały zrealizowane, trudno jednoznacznie rozstrzygnąć. Przypuszczalnie przed rokiem 1440, w tym roku bowiem Władysław III dokonał lokacji miasta⁴⁸, a być może nieco później⁴⁹. W każdym razie w pierwszej połowie XV w. obszar ratneńsko-wie-

⁴¹ L. B i e ń k o w s k i, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół*, t. II, s. 795.

⁴² *Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366*, podał A. Czuczyski, „Kwartalnik Historyczny” 4(1890), s. 513-515.

⁴³ B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 192.

⁴⁴ J. F i j a ł e k, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w XIV/XV w.)*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” 16(1911), nr 4, s. 13.

⁴⁵ T. M. T r a j d o s, *Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagielly (1386-1434)*, t. I, Wrocław 1983, s. 72-115. Tom drugi opracowania, omawiający m.in. dzieje diecezji chełmskiej, pozostaje nadal w rękopisie.

⁴⁶ K. S o c h a n i e w i c z, *Wzrost biskupstwa chełmskiego do połowy XV w.*, „Wschód Polski”, 2(1921), nr 4-5, s. 137-138.

⁴⁷ *Rathno, Wyethe et Lopaczin cum bonis omnibus ad predictos districtus spectantibus, nos et Corona perpetuo possidebimus et in evum*, CDPol., nr 175 oraz nr 176, 1434 r.

⁴⁸ ZDM VIII, 2277; MRPS IV, supl. 743.

⁴⁹ Przed 1446 r., A. W a w r z y ń c z y k, *Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu w XV i XVI wieku*, Wrocław 1951, s. 17-18. W latach 1438-1441, J. K u r t y k a, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, s. 449; zob. też: *Sanguszko*, PSB XXXIV, s. 463.

telski został wcielony do Korony, co zdecydowało zapewne o zmianie przynależności diecezjalnej⁵⁰.

Nie okrzepła jeszcze struktura wznoszonych katedr biskupich, gdy przystąpiono do realizacji kolejnego etapu rozbudowy organizacji terytorialnej. Sięgnięto do sprawdzonych w średniowieczu wzorców. Zakładały one wprzęgnięcie funkcjonujących ośrodków grodowych w ramy struktur terytorialnych Kościoła⁵¹. System grodów (przeważnie kasztelańskich⁵²) i podległy im obszar, stanowić miał opokę realizacji zadań duszpasterskich, dawał jednocześnie nadzieję na szybki rozwój sieci parafialnej. Kościół, znajdując oparcie w ośrodkach administracji państwowej, zyskiwał równocześnie gorącego orędownika w osobie panującego, który przejmował na siebie ciężar działalności fundacyjnej⁵³. Analogiczne zjawisko, aczkolwiek kilka stuleci później, obserwujemy w całej rozciągłości najpierw w ziemi łukowskiej⁵⁴, następnie w diecezji chełmskiej⁵⁵.

Pierwszy kościół parafialny o charakterze grodowym, czy też ściślej powiatowym⁵⁶, fundacji króla Władysława Jagiełły erygowano najpewniej w centralnym ośrodku administracyjnym ziemi – Chełmie (1392)⁵⁷, uposażając go w Sawin, do 1456 r. wieś plebana chełmskiego⁵⁸.

Kolejna fundacja królewska miała miejsce w Hrubieszowie, przypuszczalnie na przełomie XIV/XV w.⁵⁹ W odniesieniu do tej miejscowości niejasna jest kwestia dotycząca jej charakteru grodowego. Istnieją poważne argumenty przemawiające za tym: latopisarska metryka dawności, kościół „powiatowy”, szybka lokacja w 1400 r., własny powiat⁶⁰, ale są też przeciwnie: brak zapo-

⁵⁰ B i e ń k o w s k i, *Organizacja*, s. 795.

⁵¹ W. A b r a h a m, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Poznań 1962, s. 191; S z a f r a n, dz. cyt., s. 59.

⁵² W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 97; t e n ż e, *Rozwój organizacji*, s. 243-245.

⁵³ T e n ż e, *Rozwój organizacji*, s. 246.

⁵⁴ L i t a k, *Formowanie*, s. 54-91.

⁵⁵ B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 193-194; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 38-41.

⁵⁶ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 38.

⁵⁷ Zob. aneks: Chełm.

⁵⁸ W 1456 r. Sawin powiększył stan posiadania biskupa chełmskiego, inne zaś dochody pobierane przez plebana, przekazano kapitule, MRPS IV, supl. 903; B i e ń k o w s k i, *Działalność*, przyp. 14, s. 226; BPAN Kraków 2366, teki ks. Wadowskiego, k. 3v; tamże, 2373/4, s. 823-825.

⁵⁹ Zob. aneks: Hrubieszów.

⁶⁰ J a n e c z e k, dz. cyt., przyp. 26, s. 25.

trzebowania na ośrodek grodowy z punktu widzenia podziałów terytorialnych, ze względu na bliskość Czerwienia, Włodzimierza i Bełza⁶¹.

Placówką duszpasterską niewątpliwie o znamionach powiatowej był kościół ufundowany w Lubomli (1409/1410)⁶². Ponieważ jego erekcji dokonał biskup włodzimierski Grzegorz⁶³, nie można wykluczyć ewentualnej ingerencji wielkiego księcia Litwy, Witolda, w dzieło stworzenia podstaw uposażenia. Przeciwno temu wątlému domysłowi świadczą wszakże wszystkie źródła, jednoznacznie uznające króla Władysława Jagiełłę za fundatora świątyni⁶⁴.

W 1416 r.⁶⁵ jest bezpośrednio poświadczone funkcjonowanie parafii w Krasnymstawie⁶⁶. Dla wzmiankowanej już w 1219 r. osady⁶⁷ jak dotychczas nie udawało się ustalić przeszłości grodowej. Lukę w eksploracjach archeologicznych na obecnym etapie poszukiwań znakomicie może uzupełnić metoda filologiczna. Jednoznacznie sugeruje ona lokalizację grodziska w bezpośredniej bliskości Krasnegostawu. Informacji dostarczają chełmskie zapiski sądowe, w których pierwszym razem w 1470 r. zasygnalizowano mimochodem, że funkcjonowało *molendinum sub grodzisko*⁶⁸. Druga wzmianka, o trzy lata późniejsza, posiada większą wartość, zawiera bowiem bezpośrednie wskazówki lokalizacyjne⁶⁹.

Do typu kościoła grodowego nawiązywała znacznie późniejsza fundacja królewska w Ratnie (1440)⁷⁰, niestety poświadczona bezpośrednio dopiero

⁶¹ R. S z c z y g i e ł, *Hrubieszów w okresie staropolskim. Charakterystyka etapów rozwoju miasta*, w: *Hrubieszów przez dzieje*, „Biblioteka Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 16(1990), s. 21; t e n ż e, Recenzja monografii A. Janeczka, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 41(1993), nr 2, s. 327-329.

⁶² Zob. aneks: Luboml.

⁶³ F i j a ł e k, dz. cyt., s. 21.

⁶⁴ ZDM V, 1788, AAL 150, k. 35-37v; AAL 153, k. 500; AAL 157, s. 1076-1077; AAL 160, k. 370; AAL 163, s. 1157-1158.

⁶⁵ W. S e m k o w i c z, *Wywody szlachectwa w Polsce w XIV-XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 3(1911-1912), nr 31.

⁶⁶ Zob. aneks: Krasnystaw.

⁶⁷ Pod nazwą Szczekarzew, Ip. 492.

⁶⁸ TCrI 2, k. 10.

⁶⁹ Zapiska dotyczy sprzedaży za 60 (*sexaginta?!*) grzywien, przez szlachetnego Marcina, syna Jakuba Grabowskiego, mieszczaninowi Janowi Liszkonowi, rajcy krasnostawskiemu, dwóch łanów *iacentes circa civitate Crasnystaw, prope piscinia et prata, penes laneum kmethonis Przystamp se dicti ex una et monticum Grodzisko se dictum parte ex altera*, TCrI 2, k. 42v-43, 1473 r.

⁷⁰ Dokonana być może przez Władysława III wraz z lokacją miasta, ZDM VIII, 2277; MRPS IV, supl. 743, 1440 r.

w początkach XVI w.⁷¹ Do grupy tej trzeba też zaliczyć parafię prywatnej fundacji, urzeczywistnioną przed 1394 r. w Szczepieszynie⁷². Kościół uposażony przez Dymitra z Goraja⁷³, wzniesiony w centrum włości, odgrywał funkcję integracyjną dla prywatnego powiatu szczepieszkiego⁷⁴.

Powołanie pięciu centrów parafialnych, w tym dopiero około 1440 r. w Ratnie, zamyka etap rozbudowy struktur terytorialnych na bazie ośrodków grodowych. Wszystkie parafie typu powiatowego istniały w miastach (Szczepieszyn⁷⁵, Chełm⁷⁶, Krasnystaw⁷⁷, Hrubieszów⁷⁸) lub osadzie, która wkrótce otrzymała prawo miejskie (Luboml⁷⁹). Związek miejskich procesów lokacyjnych z rozbudową sieci parafialnej jest oczywisty⁸⁰ i przebiega niejako równolegle, aż do ostatecznego ukształtowania kościelnej organizacji terytorialnej. Wszystkie kościoły rozlokowano w ośrodkach newralgicznych z punktu widzenia administracyjnego zarządzania ziemią chełmską. Sieć ich była rzadka, lecz regularnie rozłożona w przestrzeni i niewątpliwie mocno osadzona w systemie drożnym. Warto też zauważyć, że kościoły w Lubomli i Ratnie, już na tym wczesnym etapie rozbudowy organizacji parafialnej, stanowiły 50% zrealizowanych do początku XVII w. fundacji dla zabużańskiej (prawobrzeżnej) części Chełmszczyzny.

Utworzenie systemu kościołów powiatowych, w lwiej części dzięki hojności monarszej, nie wyczerpało królewskiej inwencji fundacyjnej. Była ona nadal z powodzeniem kontynuowana. Co więcej, wykroczyła poza ośrodki objęte miejską reformą lokacyjną. W Chełmskiem – w przeciwieństwie do województwa bełskiego⁸¹ – spotykamy się z typem parafii wiejskiej patrona-

⁷¹ Zob. aneks: Ratno.

⁷² Zob. aneks: Szczepieszyn.

⁷³ Z najnowszych opracowań biograficznych należy wspomnieć pracę K. Myślińskiego, *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340-1400* (Lublin 1981) oraz polemiczny w stosunku do tej monografii artykuł F. Sikory, *Dymitr z Goraja na Szczepieszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386-1400* („Studia Historyczne” 29(1986), z. 1, s. 3-30).

⁷⁴ M. S t a n k o w a, *Dawny powiat szczepieszki XIV-XVII w.*, Warszawa 1975; C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 12-18.

⁷⁵ ZDM VI, 1523; MRPS IV, 324, 1387 r.

⁷⁶ ZDM VIII, 2547; ZDM VI, 1583, 1392 r.

⁷⁷ ZDM VI, 1598; MRPS IV, supl. 367, 1394 r.

⁷⁸ AGZ X, 32; ZDM VI, 1635, 1400 r.

⁷⁹ ZDM VI, 1772, 1412 r.; AGZ IV, 30, 1413 r.

⁸⁰ W Lubelskiem prawidłowość tę dawno zauważył P. Szafran (dz. cyt., s. 97-98).

⁸¹ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 42.

tu królewskiego. Pierwsza z nich, w Czerniczynie z pewnością funkcjonowała w 1424 r.⁸² Z lokacją wsi na prawie niemieckim być może związane są początki parafii w Łopienniku⁸³. Kościół z pewnością usytuowano w części Lackiej (obecnie Łopiennik Górny⁸⁴). Miejsce lokalizacji placówki duszpasterskiej zdają się podawać w wątpliwość niektóre akta wizytacji. Aż w trzech wypadkach wskazywano w nich na Łopiennik Ziemiański, czyli Olszanek⁸⁵. Przyjmując całkiem bezkrytycznie dane wizytacyjne musieliśmy wydatnie odsunąć w czasie moment powstania kościoła, z lat dwudziestych na osiemdziesiąte XV w., kiedy rozpoczął się proces wyodrębnienia Łopiennika Szlacheckiego z domeny królewskiej⁸⁶. Dowodnie wszak świątynia istniała w 1455 r.⁸⁷ Do momentu lokacji wsi na prawie niemieckim nawiązywały również pierwociny kościoła w Płonce⁸⁸. Mniej klarownie rysuje się ewentualny udział monarchy w pustotewskiej inicjatywie fundacyjnej⁸⁹. Fundacji królewskiej była natomiast świątynia w Ostrzycy, której funkcje parafialne zostały przeniesione do kościoła tarnogórskiego⁹⁰. Jeszcze w początkach XVI w. placówka ostrzycka określana była mianem kaplicy parafialnej⁹¹. Terminy: *capella*, *ecclesia*, były stosunkowo płynne, nierzadko stosowane zamiennie⁹². Bardzo często kaplice w pełni realizowały funkcje parafialne, zwłaszcza na obszarach o rzadkiej sieci kościołów⁹³. Częstym zjawiskiem były również afiliacje kościołów, czy też translacje parafii⁹⁴, czego podłożem z reguły było zmniejszenie dochodów plebańskich⁹⁵. W

⁸² Zob. aneks: Czerniczyn.

⁸³ Zob. aneks: Łopiennik Górny.

⁸⁴ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 23-24.

⁸⁵ AAL 159, k. 183; AAL 163, s. 331; AAL 190, k. 271.

⁸⁶ W 1480 r. pojawia się dziedzic części segmentu lackiego, Mikołaj Rachwał (Rafał TCrl 2, k. 180v) i jego spadkobiercy, zwani później Rachwałowie (TCrl 3, k. 226, k. 407, k. 413v-414, k. 473v, 1516-1530 r.). Faktyczną absolucję *a servitute et vasalatu* otrzymali oni dopiero w 1519 r., MRPS IV, 2885, 2956, 3036; zob. też: C z a r n e c k i, *Rozwój*, s. 20.

⁸⁷ Zob. aneks: Łopiennik Górny.

⁸⁸ Zob. aneks: Płonka.

⁸⁹ Zob. aneks: Bończa.

⁹⁰ Zob. aneks: Tarnogóra.

⁹¹ MRPS IV, 2301.

⁹² S z a f r a n, dz. cyt., s. 65.

⁹³ L i t a k, *Struktura i funkcje*, s. 441; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 55.

⁹⁴ B. K u m o r, *Zanik i afiliacje parafii w archidiakonacie sądeckim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej (1326-1782)*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 11(1964), z. 4, s. 88 n.

⁹⁵ W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji*, s. 279-280.

tym tkwiła bezpośrednia przyczyna afiliacji kościoła czerniczyńskiego do prepozytury hrubieszowskiej⁹⁶ oraz parafii w Dobryniowie (jeśli w istocie tam funkcjonowała)⁹⁷ do kościoła w Łopienniku. Przykładem przenosin parafii już istniejącej do powstającego w bliskim sąsiedztwie miasta⁹⁸ jest relacja pomiędzy Ostrzycą, a Tarnogórą (1552). W realizacji tarnogórskiej inicjatywy fundacyjnej król wyręczył się starostą – Janem Tarnowskim⁹⁹. W konsekwencji zarysował się dysonans pomiędzy patronatem a kategorią fundacji. Patronat niewątpliwie miał charakter królewski, gdy fundację faktycznie należy uznać za szlachecką.

Nie tylko typ parafii wiejskiej patronatu królewskiego wyróżniał północną, chełmską część diecezji. Gdy w południowych (bełskich) pertynencjach objętych jej jurysdykcją nie spotykamy fundacji parafialnych zrealizowanych przez instytucje kościelne¹⁰⁰, to w ziemi chełmskiej mają one znaczący udział. Własność kościelna – ściślej biskupia – w pełni partycypowała w rozbudowie i umacnianiu parafialnych struktur terytorialnych. Punktem wyjścia działalności organizacyjnej było nadane przez Władysława Jagiełłę w 1417 r. uposażenie dla katedry chełmskiej¹⁰¹ (przeniesionej w 1490 r. do Krasnegostawu¹⁰²). Poczynione nadanie obejmowało wsie: Kumów, Pobołowice, Dobryniów, Plitniki zwane Zagacicami oraz ewentualnie Tury¹⁰³. Dwa lata później, dzięki hojności króla, kompleks powiększyły kolejne dwie wioski: Łyszcz i Siedliszczki¹⁰⁴, dopełnił zaś najpóźniej w 1428 r. Skierbieszów¹⁰⁵. Uposażenie, zapewne nieprzypadkowo, posiadało rozproszony charakter. Wychodziło naprzeciw zgłaszanym przez Kościół potrzebom organizacyjnym: nasycenia dużych połaci terytorialnych siecią parafialną¹⁰⁶.

⁹⁶ Zob. aneks: Czerniczyn.

⁹⁷ Zob. aneks: Dobryniów.

⁹⁸ S z a f r a n, dz. cyt., s. 98.

⁹⁹ AAL 150, k. 68v-69v.

¹⁰⁰ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 46.

¹⁰¹ A b r a h a m, *Akt fundacyjny*, s. 473-477; ZDM VI, 1819; AAL 152, k. 5-7v.

¹⁰² AAL perg. 14; AAL 152, k. 7v-8v.; zob. też: B. K u m o r, *Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 49(1984), s. 371-375; przedruk w: *Problemy historii i archiwistyki*, red. T. Mencil, Lublin 1986, s. 31-37.

¹⁰³ Kwestię interpretacji toponimu Tury zob.: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 37-38.

¹⁰⁴ ZDM VII, 1881, 1419 r.

¹⁰⁵ AVAK XXIII, s. 183; B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 202, 213.

¹⁰⁶ Tamże, s. 212-213.

Dobra stołowe biskupów chełmskich stanowiły też podstawę kościelnej działalności fundacyjnej.

Jako pierwszy erygowano kościół parafialny w Łyszczu (1421), translokowany w XVI w. do Pawłowa¹⁰⁷. Kolejną fundację zrealizowano w Skierbieszowie¹⁰⁸. Być może była ona poprzedzona podobnym wysiłkiem organizacyjnym w Kumowie¹⁰⁹, gdzie kościół konsekrowano już w 1434 r.¹¹⁰, a więc dwa lata przed formalną erekcją parafii w Skierbieszowie¹¹¹. Mniej klarownie rysuje się ewentualne funkcjonowanie w pierwszej połowie XV w. placówki duszpasterskiej w Dobryniowie¹¹². Nie ma również wyraźnych dowodów potwierdzających istnienie w tym wieku parafii w Sawinie¹¹³, od 1456 r. własności biskupów chełmskich¹¹⁴. Fundacje parafialne – w głównej mierze owoc wytężonej pracy Jana Biskupca – zrealizowano niemal w połowie osad należących do Kościoła łacińskiego¹¹⁵. Tylko pozornie były one chaotycznie rozproszone w horyzoncie przestrzennym, opisanym granicami ziemi chełmskiej. Faktycznie znakomicie uzupełniały rzadką sieć kościołów powiatowych. Większość miejscowości stanowiących siedziby kościołów biskupich, w krótszej lub dalszej perspektywie czasowej, uzyskała miejskie przywileje lokacyjne (Skierbieszów¹¹⁶, Sawin¹¹⁷). Dlatego zapewne dokonano translacji parafii z Łyszczu do lokowanego przez biskupa Pawła z Grabowy (1463-1479) Pawłowa¹¹⁸. Przepuszczalnie na fali tego procesu zaczęto również Kumów błędnie zaliczać do osad o charakterze miejskim¹¹⁹.

¹⁰⁷ Zob. aneks: Pawłów.

¹⁰⁸ Zob. aneks: Skierbieszów.

¹⁰⁹ Zob. aneks: Kumów.

¹¹⁰ AVAK XXIII, 272; ZDM V, 1404.

¹¹¹ AVAK XXIII, 15; ZDM V, 1416.

¹¹² Zob. aneks: Dobryniów.

¹¹³ Zob. aneks: Sawin. Przesłanki pośrednie to: lokacja miasta (przed 1493 r.) i siedziba dworu biskupiego.

¹¹⁴ Zob. przyp. 58.

¹¹⁵ B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 216.

¹¹⁶ W 1453 r., BPAN Kraków 2373/4, teki ks. Wadowskiego, s. 836-837; tamże, 2372, k. 7v.

¹¹⁷ Być może już w 1456 r., chociaż z całą pewnością w 1493 r. AVAK XIX, 51; MRPS II, 319, 1494 r.

¹¹⁸ L. B i e ń k o w s k i, *Opis rzymskokatolickiej parafii Pawłów i greckokatolickiej Bezek w diecezji chełmskiej*, „Roczniki Humanistyczne” 9(1961), z. 4, s. 19.

¹¹⁹ MRPS II, 319, 1494 r.; MRPS V, 457, 1549 r.; AAL perg. 54, 1555 r.

Królewskiemu i biskupiemu ruchowi fundacyjnemu niemal od zarania rozbudowy struktury terytorialnej Kościoła łacińskiego sekundowały inwestycje parafialne realizowane przez własność szlachecką. Napływająca szerokim strumieniem szlachta (głównie dzięki polityce donacyjnej Jagiellonów w ziemi chełmskiej), nie omieszkła wyzyskać dla ożywienia gospodarczego okolic i usprawnienia zarządu dóbr, organizacji parafialnej¹²⁰. Naturalną tendencją stało się dążenie do wtłoczenia kompleksu majątkowego w ramy uposażonej i erygowanej parafii. Cel ten bez wątplenia przyświecał pierwszej z 29 fundacji szlacheckich zrealizowanych do połowy lat trzydziestych XVII w. Została ona urzeczywistniona przez Dymitra z Goraja w Szczebrzeszynie (1394)¹²¹, stanowiącym centrum prywatnej włości – powiatu. W obrębie dóbr wkrótce ufundowano kolejny kościół w Czernięcinie (1395)¹²². W obu wypadkach decyzję o erekcji parafii podejmował nie biskup chełmski, lecz Jakub Strepa, metropolita halicki¹²³. On też przyłączył dobra szczebrzeskie do swej diecezji¹²⁴. Na obszarach wyalienowanych z dominium powstały kolejne parafie. Dymitr z Goraja prowadząc samodzielną politykę donacyjną nadał Smogarzewskiemu dobra latyczyńskie¹²⁵. Mikołaj z Latyczyna był głównym¹²⁶ inicjatorem i fundatorem parafii w Mokrymlipiu (*Lipiu* – 1403)¹²⁷. Identyfikacyjny mechanizm działania zapewne legł u podstaw powołania do życia parafii w Zaporzu (1422)¹²⁸ jako centrum niewielkiego kompleksu majątkowego nadanego przez Dymitra w 1399 r. Jędrzykowi (Cedrzykowi?) Próchnickiemu¹²⁹. Dotkliwe uszczuplenie dochodów proboszcza czernięcińskiego spowodowało cofnięcie kościołowi zaporzkiemu praw pa-

¹²⁰ T. L a l i k, *Organizacje sąsiedzkie wsi średniowiecznej w Polsce – wieś, opole, parafia*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 24(1976), nr 3, s. 452.

¹²¹ Zob. aneks: Szczebrzeszyn.

¹²² Zob. aneks: Czernięcin.

¹²³ AAL 160, k. 60v-61.

¹²⁴ ZDM IV, 1136, 1398 r.

¹²⁵ BN BOZ 1815, s. 36.

¹²⁶ Bowiem dokonujący erekcji kościoła biskup chełmski Stefan na prośbę Tomka z Radeczniczy, Jambrozy zwanego Rakuszą z Tworyczowa i Wanchoty z Sułowca, przyłączył ich do parafii lipskiej, ZDM V, 1165.

¹²⁷ Zob. aneks: Lipie.

¹²⁸ Zob. aneks: Zaporze.

¹²⁹ BN BOZ 1815, przyp. 64, s. 29; zob. też: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 16-17. Wbrew mniemaniu L. Bieńkowskiego (*Działalność*, s. 214) uznającego jeszcze w 1422 r. Zaporze za własność Dobrogosta z Szamotoł, zięcia Dymitra.

rafialnych i jego degradację do rangi kaplicy prywatnej¹³⁰. Trwały charakter miała natomiast fundacja w Żdanowie (1424)¹³¹, zrealizowana być może przez Janusza (Jakuba?) Żdanowskiego¹³². Wieś przypuszczalnie także pierwotnie wchodziła w obręb latyfundium szczebrzeskiego. Cały kompleks uzupełniała parafia w Wielączy (1424)¹³³; jeśli fundacji Prokopa (bratanka Dymitra), to istniejąca przed 1410 r., ale najpewniej uposażona przez jego syna, Zygmunta¹³⁴ oraz kościół w Turobinie (1447)¹³⁵, do którego w XVI w. translatowano parafię czernięcińską.

Do 1417 r., czyli momentu faktycznej inauguracji działalności biskupstwa chełmskiego, oprócz parafii w Szczebrzeszynie, Czernięcinie i Lipiu zostały wzniesione jeszcze dwa kościoły fundacji szlacheckiej: w 1404 r. Mikołaj Trąba, podkanclerzy Królestwa Polskiego, uposażył świątynię w Gorzkowie¹³⁶. Początki funkcjonowania parafii w Żółkwi¹³⁷ są gorzej znane. Zapewne istniała już przed 1417 r. i być może została zainicjowana przez Jakuba, dziedzica wsi¹³⁸.

W diecezji chełmskiej powszechnie spotykanym typem fundacji szlacheckiej były uposażenia zbiorowe, przeprowadzane siłami kilku sąsiadów. Celowała w tym zwłaszcza własność ziemska w województwie bełskim¹³⁹. Zbiorowy ruch fundacyjny, jakkolwiek w znacznie skromniejszym wymiarze, wycisnął swe trwałe piętno również w ziemi chełmskiej. Do tego typu fundacji należy zaliczyć powstanie wspomnianej wyżej parafii w Mokrymlipiu¹⁴⁰. Nawiązywała też niewątpliwie budowa placówki duszpasterskiej w Chłaniowie (1419)¹⁴¹. Inicjatywa i główny ciężar uposażenia kościoła spoczął na barkach braci: Goworka, Manczyny i Mikołaja, dziedziców Chła-

¹³⁰ AAL perg. 3; AAL 158, s. 656-657; B i e n k o w s k i, *Działalność*, s. 215, przyp. 108.

¹³¹ Zob. aneks: Żdanów.

¹³² Prawdopodobnie chodzi o tę samą osobę: Janusz odnotowany w 1398 r., ZDM IV, 1136, rok później Jakub, ZDM IV, 1140, 1399 r.

¹³³ Zob. aneks: Wielącza.

¹³⁴ Tamże.

¹³⁵ Zob. aneks: Turobin.

¹³⁶ Zob. aneks: Gorzków.

¹³⁷ Zob. aneks: Żółkiew.

¹³⁸ ZDM V, 1288.

¹³⁹ Która wspólnymi siłami przeprowadziła aż 10 fundacji parafialnych: J a n e c z e k, dz. cyt., s. 42-44.

¹⁴⁰ Zob. przyp. 126.

¹⁴¹ Zob. aneks: Chłaniów.

niowa. Do parafii wszakże przyłączył się również właściciel sąsiedniego Bzowca, Strączek¹⁴². Przeznaczając dziesięcinę ze swoich dóbr w jakimś stopniu partycypował w utrzymaniu świątyni. Znalazło to swoje odbicie w zakresie prawa patronatu, skoro pomiędzy fundatorami regulowano tak wydawało by się drugorzędną sprawę, jak święcenie kołaczy wielkanocnych¹⁴³. W 1443 r. Piotr Wołczko Rokutowicz, Maciej Smok¹⁴⁴ i Jan Wydźga wspólnym sumptem uposażyli kościół w Świerżu¹⁴⁵. Osada stanowiła centrum włości Piotra Wołczka, posiadając, niewiele wcześniej nabyte, prawo miejskie¹⁴⁶. Fundacja ta w zasadzie zamyka stosunkowo skromną liczbę kolektywnych inwestycji parafialnych. Za specyficzną modyfikację tego nurtu działalności można ewentualnie uznać budowę parafii w Siennicy Różanej (1468)¹⁴⁷. Jej fundator, Mikołaj Róża z Wojcieszkowic, w procesie uposażenia kościoła nie omieszczał wykorzystać wsparcia królewskiego¹⁴⁸, skoro znacząca część zespołu osadniczego Siennic do niedawna stanowiła własność monarszą¹⁴⁹.

Kolejne, pomyślnie zrealizowane do końca XV w. fundacje miały charakter indywidualny. Dziełem Wojciecha (Wosia) z Sitańca h. Nałęcz¹⁵⁰ była zapewne funkcjonująca już w 1434 r.¹⁵¹ parafia w Sitańcu¹⁵². Mikołaj Bazanek ufundował – ściślej uzyskał – prawa parafialne dla kościoła w Olchowcu (1457)¹⁵³, pierwotnie filii parafii w Łyszczu. Trzy następne kościo-

¹⁴² ZDM V, 1312.

¹⁴³ Tamże: B i e n k o w s k i, *Działalność*, s. 219.

¹⁴⁴ K. S o c h a n i e w i c z, *Ze studiów nad rozsiadleniem szlachty w ziemi chełmskiej. Smokowie-Ślepowrony w XV-XVI w. na Chełmszczyźnie, przybysze z Mazowsza*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 7(1924-1925), s. 175-195.

¹⁴⁵ Zob. aneks: Świerże.

¹⁴⁶ ZDM III, 649.

¹⁴⁷ Zob. aneks: Siennica Różana oraz: A. M i s z c z a k, *Pięćsetlecie parafii Siennica Różana*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 43(1969), nr 1-6, s. 133-135.

¹⁴⁸ Jeden z dwóch łańców stanowiących uposażenie kościoła znajdował się w Siennicy Królewskiej. Na nim to gospodarowali dwaj kmiecie: Adamowicz i Serwatka, AAL 152, k. 272-273v; AAL 158, s. 450-451; AAL 191, k. 83v-84v.

¹⁴⁹ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 30-31.

¹⁵⁰ K. S o c h a n i e w i c z, *Sitańscy h. Nałęcz na pograniczu chełmsko-belskim w XV i XVI w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 6(1921-1923), s. 146-157.

¹⁵¹ V. M. P l o š č a n s k i j, *Prošloje Cholmskoj Rusi po archivnym dokumentam XV-XVII v. i dr. istočnikam. Duchovenstvo*, t. II, *Cholmskaja eparchia rimsko-kat. cerkvi 1418-1733*, Vil'na 1901, s. 182.

¹⁵² Zob. aneks: Sitaniec.

¹⁵³ Zob. aneks: Olchowiec.

ły wieńczyły niejako piętnastowieczny proces fundacyjny: w 1464 r. Hurko Mikulicz uposażył świątynię w Przewałach¹⁵⁴. Przed 1468 r. powstała parafia w Wojsławicach¹⁵⁵, przypuszczalnie z inicjatywy Jana Czyżowskiego, kasztelana krakowskiego¹⁵⁶, lub jego syna, także Jana¹⁵⁷. Wreszcie Paweł Jasieński, równoległe z niezrealizowaną próbą lokacji miasta¹⁵⁸, pomyślnie ufundował kościół w Uchaniach (1484)¹⁵⁹.

Wiek XVI rozpoczyna fundacja braci Jerzego i Krystyna Krupskich w Orchowie (1507)¹⁶⁰, wkrótce po lokacji miejskiej¹⁶¹. Okoliczności fundacji kolejnych szesnastowiecznych kościołów są zdecydowanie słabiej znane. Informacje o nich czerpiemy z rejestrów poboru łańowego, które wyznaczają jedynie *terminus ante quem* powstania parafii. Przed 1531 r., zapewne z inicjatywy Stanisława Ostoroga, został uposażony kościół w Kryłowie¹⁶², a staraniem być może Stanisława Rzeszowskiego¹⁶³ parafia w Kraśniczynie¹⁶⁴. Stosunkowo późno potwierdzone jest bezpośrednio funkcjonowanie centrum parafialnego w Czuczycach (1531)¹⁶⁵, chociaż jego piętnastowieczne początki nie są wykluczone, podobnie jak w wypadku Bończy¹⁶⁶, nieznannej fundacji. Próba jednoznacznego określenia pierwocin parafii w Teratynie¹⁶⁷ (zanikłej w XVII w.) skazana jest na niepowodzenie. Rów-

¹⁵⁴ Zob. aneks: Przewały.

¹⁵⁵ Zob. aneks: Wojsławice.

¹⁵⁶ A. S o c h a c k a, *Jan z Czyżowa namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu*, Lublin 1993, s. 199-200.

¹⁵⁷ Tamże, Aneks I.

¹⁵⁸ APL, Dokumenty miasta Uchań, nr 1; BŁ Lublin, sygn. 64; MRPS III, supl. 212, 1484 r.; MRPS I, 1806, 1485 r.; zob. też: R. S z c z y g i e ł, *Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV-XVII wieku na przykładzie Uchań*, „Rocznik Lubelski” 27-28(1985-1986), s. 51-59.

¹⁵⁹ Zob. aneks: Uchanie.

¹⁶⁰ Zob. aneks: Orchów.

¹⁶¹ MRPS III, 2563, 1506 r.

¹⁶² Zob. aneks: Kryłów.

¹⁶³ Wprawdzie w połowie lat dwudziestych XVI w. klucz kraśniczyński nabył Tomasz Sienicki (TCrI 3, k. 417-419, 1523 r.; TCrI 3, k. 457, 1526 r.), jednak Sieniccy byli gorącymi zwolennikami reformacji.

¹⁶⁴ Zob. aneks: Kraśniczyn.

¹⁶⁵ Zob. aneks: Czuczycy.

¹⁶⁶ Zob. aneks: Bończa.

¹⁶⁷ Zob. aneks: Teratyn.

nie rozległe są ramy chronologiczne, w jakich wszczęto budowę kościoła w Uhrusku¹⁶⁸.

Źródła szesnastowieczne, wyjąwszy Orchów i wspomnianą wyżej Tarnogórę, zaledwie w trzech przypadkach są w stanie w pełnym świetle udokumentować czas, autorów i warunki uposażenia placówek duszpasterskich: w 1543 r. Dobrogost Dubieński, zwany Drohiczkańskim uposażył kościół w Dubie¹⁶⁹. Fundacji Stanisława Maciejowskiego była parafia w Maciejowie (1558)¹⁷⁰, formalnie realizowana jeszcze przez starostę w dobrach królewskich, faktycznie zaś Maciejowski powoływał się na tytuły dziedzicznej własności gruntów wsi Łuków, na których przeprowadził lokację miejską Maciejowa w 1557 r.¹⁷¹ Sporne kwestie własnościowe ostatecznie zostały rozstrzygnięte w 1569 r. na korzyść jego synów: Stanisława i Kacpra¹⁷². W proces urbanizacji regionu wpisuje się też ostatnia z szesnastowiecznych fundacji parafialnych w Zamościu (1584)¹⁷³.

Pierwsze dziesięciolecia XVII w. zaznaczają się znacznie słabszym natężeniem ruchu fundacyjnego, niż to można dostrzec w południowej części diecezji chełmskiej¹⁷⁴. Do połowy lat trzydziestych tego wieku w ziemi chełmskiej zrealizowano zaledwie dwie fundacje: dzięki wysiłkowi finansowemu Stefana Góreckiego został uposażony kościół w Surhowie (1615)¹⁷⁵, z kolei Zofia Tyszkiewiczowa z Zamiechowa, wojewodzina trocka, ufundowała w 1634 r. parafię w Wereszczynie¹⁷⁶, dla skromnych pod względem nasycenia osadniczego obszarów.

W ziemi chełmskiej rozwój sieci parafialnej był kontynuowany także w drugiej połowie XVII w. i później. Trzeba więc skonstatować słabą wyrazistość obranej cezury. Niemniej główne założenia rozbudowy kościelnej struktury terytorialnej były już osiągnięte w latach trzydziestych. Późniejsze fundacje parafialne wypełniały lukę w strefach peryferyjnych stosunkowo

¹⁶⁸ Zob. aneks: Uhrusk.

¹⁶⁹ Zob. aneks: Dub.

¹⁷⁰ Zob. aneks: Maciejów.

¹⁷¹ MRPS V, 1918.

¹⁷² *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565*, cz. 1, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Łódź 1992, przyp. 37, s. 57.

¹⁷³ Zob. aneks: Zamość. Drewniany kościół miejski istniał już w 1581 r., J. K o w a l - c z y k, *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa 1968, s. 17.

¹⁷⁴ W województwie bełskim w latach 1601-1630 ufundowano siedem kościołów; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 46 oraz tab. 1.

¹⁷⁵ Zob. aneks: Surhów.

¹⁷⁶ Zob. aneks: Wereszczyn.

późno poddanych penetracji osadniczej. 16 marca 1678 r. Katarzyna z Zamiechowa Sosnowska, wdowa po Oktawianie Sosnowskim, mieczniku braclawskim, uposażyła kościół w Sosnowicy pod wezwaniem Św. Trójcy¹⁷⁷. Pozostałe parafie powstawały na bazie wcześniej istniejących kaplic prywatnych lub kościołów filialnych. Przed 1672 r. powstał niewielki kościółek w Opalinie jako filia prepozytury hrubieszowskiej¹⁷⁸. Sumptem księcia Franciszka Potockiego w 1748 r. uzyskał pełnię praw parafialnych¹⁷⁹. Również przed 1671 r. funkcjonowała kaplica w Krasnobrodzie¹⁸⁰. Późniejsze wizytacje wymieniają jedynie erygowany w 1702 r. kościół, należący do konwentu dominikanów¹⁸¹. Posiadał on jednak prawa duszpasterskie¹⁸². W drugiej połowie XVIII w. erygowano kościół filialny w Dorohusku (1752) przynależny parafii w Świerżu¹⁸³, przemianowany na kościół szpitalny, wreszcie 18 lipca 1768 r. Michał i Barbara Suchodolscy ufundowali parafię¹⁸⁴. Ruch fundacyjny do 1772 r. uzupełniała jeszcze parafia we wsi Ostrówki¹⁸⁵, zapewne wychodząc naprzeciw zgłaszanym postulatом zagęszczenia bardzo słabo rozwiniętej sieci parafialnej na terenach zabużańskich. Podobnie charakter uzupełniający dla peryferii roztoczańskich miały kościoły filialne w Nieliszu i Zwierzyńcu¹⁸⁶.

W ziemi chełmskiej do połowy lat trzydziestych XVII w. zrealizowano ogółem 43 fundacje parafialne. Nie wszystkie z nich miały trwały charakter. Kościoły w Kraśniczynie i Teratynie, mizernie poświadczające w materiale źródłowym swoje parafialne funkcje, zanikły bezpowrotnie. Pośrednio ukazuje to również wątlą kondycję miejską ośrodków, w których je wzniesiono. Aż pięciokrotnie translatowano centra parafialne: z Czerniczyna do Hrubieszowa, z Czernięcina do Turobina, następnie z Łyszczyna do Pawłowa oraz z Ostrzycy do Tarnogóry i prawdopodobnie z Dobryniowa do Łopiennika. Kościoły w Czernięcinie i Dobryniowie zachowały status filii w pozostałych przypad-

¹⁷⁷ AAL 153, k. 246-248v; AAL 154, k. 418a-422; AAL 158, s. 552-570; AAL 159, k. 358-362.

¹⁷⁸ AAL 151, k. 255, 1672 r.; AAL 152, k. 712-713v; AAL 154, k. 439v-442.

¹⁷⁹ AAL 159, k. 73. Wezwanie: św. Katarzyna, dziewica i męczennica.

¹⁸⁰ AAL 151, k. 122, 1671. Wezwanie: Wniebowzięcie NMP.

¹⁸¹ AAL 153, k. 476-479, 1717 r.; APL, Parafie rzymskokatolickie, Krasnobród 1-3.

¹⁸² *Ecclesia habet curam animarum administracionem sacramentorum*, tamże, k. 477.

¹⁸³ AAL 180, k. 261. Wezwanie: NMP, św. Jan Nepomucen, św. Barbara.

¹⁸⁴ Tamże, s. 259-265; AAL 163, s. 767.

¹⁸⁵ L i t a k, *Struktura terytorialna*, mapa 1 (XII, XIII, XVI).

¹⁸⁶ Tamże.

kach zanikły, podobnie jak efemeryda parafialna w Zaporzu. Tak więc na stałe w krajobraz kulturalny ziemi chełmskiej wpisało się 37 parafii znanych około 1635 r.

Rozmiary i cykliczności rozwoju sieci parafialnej ujmuje zestawienie tabelaryczne (tab. 1). Apogeum ruchu fundacyjnego przypada na pierwszą połowę XV w. Zrealizowano wówczas bez mała 50% w ogóle podjętych inicjatyw uposażeniowych, w czym uczestniczyły wszystkie kategorie własności. Udział fundacji monarszych praktycznie wygasa z końcem lat sześćdziesiątych XV w. (Ostrzyca). Podobny rytm aktywności wykazywała własność kościelna. Biskupi zaangażowali swe środki w północnej (chełmskiej) części diecezji, realizując pięć fundacji, z których cztery były zasługą Jana Biskupca¹⁸⁷. Gdyby początki parafii w Sawinie ulokować w piętnastym stuleciu – co nie jest nieprawdopodobne – to wszystkie wznoszone kościoły od początku XVI w. byłyby parafiami szlacheckimi. Szlachta też dźwignęła główny ciężar rozbudowy struktur parafialnych. Dzięki własności szlacheckiej, usprawniającej zarząd swych dóbr, powstało 2/3 kościołów. Siłą rzeczy więc udział poszczególnych typów patronatu w ruchu fundacyjnym rozkładał się nierównomiernie: fundacje szlacheckie 67%, królewskie 21% i kościelne 12%. Zestawienie procentowe – przywołując analogię województwa bełskiego¹⁸⁸ – zapewne odpowiadało strukturze własności ziemi chełmskiej, co jednak musi być przedmiotem oddzielnych studiów.

Tab. 1. Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do 1635 r.

Okres	Parafie fundacji			Razem	
	królewskiej	kościelnej	szlacheckiej	liczba	%
do 1400	2	–	2	4	9
1401-1450	6	4	10	20	46
1451-1500	1	–	5	6	14
1501-1550	–	1	7	8	19
1551-1600	–	–	3	3	7
1601-1635	–	–	2	2	5
Razem	liczba	9	5	29	43
	%	21	12	67	100

¹⁸⁷ B i e ń k o w s k i, *Działalność*, passim.

¹⁸⁸ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 47.

Całość parafialnego ruchu fundacyjnego należy rozpatrywać w ścisłej korelacji z przemianami krajobrazu osadniczego. Sieć parafialna jest bowiem funkcją i emanacją osadnictwa¹⁸⁹. Owa ogólna prawidłowość przystaje też do ziem ruskich Rzeczypospolitej. Najliczniej nowe kościoły fundowano w południowo-zachodniej części ziemi chełmskiej. Mapa parafii (nr 1) niemal odwzorowuje mapę osadnictwa, na której zwraca uwagę duża koncentracja osad o wczesnej, sięgającej XIV w. metryce oraz jednoczesny, znaczny stopień ich nasycenia¹⁹⁰. Parafie tego regionu szczytą się również najodleglejszą chronologią. Podobnie, znaczący stopień zagęszczenia placówkami duszpasterskimi uzyskały obszary w centralnej części Chełmszczyzny. Także i one uległy wczesnej i trwałej penetracji osadniczej. Wyraźny niedosyt w zakresie rozbudowy kościelnej struktury terytorialnej odczuwalny był w strefie Polesia Lubelskiego i północno-wschodnich, zabużańskich połaciach ziemi chełmskiej. Były to tereny zapóźnione pod względem osadniczym. Niemniej wraz ze stopniową eliminacją zaniedbań inwestycyjnych, słowem w ślad za młodym osadnictwem, realizowano program parafialnych przedsięwzięć fundacyjnych.

Sieć kościołów tylko w minimalnym stopniu uzupełniały kaplice prywatne. Część z nich być może pozostawała poza ewidencją Kościoła¹⁹¹. Te, które odnotowano w aktach wizytacji, jak się okazuje, funkcjonowały w istniejących już centrach parafialnych. W Żółkwi kaplica NMP została wzniesiona na miejscu starego kościoła, zapewne przejmując na pewien czas jego funkcje parafialne. Uposażenie nowej parafii w 1609 r. nie przerwało jej działalności¹⁹². Księżna Anna Uchańska ufundowała w 1596 r. przypałacową kaplicę domową w Uchaniach¹⁹³. Oba wspomniane miejsca kultu religijnego zaspokajały potrzeby dewocyjne kręgu rodzinnego rzeczywistych patronów kościołów parafialnych. Inny charakter miała kaplica św. Łukasza, wybudowana około 1672 r. z fundacji ówczesnego proboszcza surhowskiego¹⁹⁴. Jej odmiennie funkcje zdaje się podkreślać miejsce lokalizacji: las, blisko kilometr (pięć staj) za Surhowem¹⁹⁵.

¹⁸⁹ S z a f r a n, dz. cyt., s. 7; L i t a k, *Formowanie*, s. 24 n; W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji*, s. 54.

¹⁹⁰ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 10-11, mapa; t e n ż e, *Rozwój*, s. 10.

¹⁹¹ J a n e c z e k, dz. cyt., s. 49.

¹⁹² AAL 154, k. 390.

¹⁹³ AAL 149, k. 39-39v.

¹⁹⁴ AAL 151, k. 191v.

¹⁹⁵ Tamże, AAL 191, k. 162.

Spośród 43 parafii, prawie połowa, bo aż 21 kościołów, posiadała swoje siedziby w miastach. Nastąpiło nieprzypadkowe sprzęgnięcie ruchu lokacyjnego miast z realizacją inwestycji parafialnych. W obu przedsięwzięciach żywotnie była zainteresowana głównie szlachta. Wszak ta grupa posiadaczy ziemskich parła do stworzenia nowych centrów dominialnych i rezydencjonalnych posiadanych włości. Ważną rolę odgrywała integracyjna funkcja Kościoła, a także czynniki prestiżowe i ambicjonalne¹⁹⁶. Pozostałe parafie rozlokowały się w osadach funkcjonujących na prawie niemieckim. Kościół w połączeniu z nowym modelem osadniczym miał stanowić ważki element impulsów migracyjnych. Ale – co godne podkreślenia – prawo czynszowe w zasadniczy sposób umacniało podstawy finansowej egzystencji parafii. Ludność zamieszkująca wsie prawa niemieckiego, zarówno katolicy, jak i przeważający w swej masie schizmatycy (prawosławni) bez względu na wyznanie, byli zobowiązani uiszczać opłaty na rzecz Kościoła tzn.: dziesięcinę, kolędę i meszne.

Ziemia chełmska wraz z alienacją hrubieszowską oraz enklawą Dubu i Śniatycz obejmowała obszar o powierzchni blisko 10500 km². Został on w ciągu trzech stuleci zagospodarowany pod względem rozbudowy struktury terytorialnej Kościoła łacińskiego. Sieć parafialna niemal szczelnie pokryła tereny poddane pierwotnie kolonizacji osadniczej. W diecezji chełmskiej parafia zajmowała średnio 225 km²¹⁹⁷, przy uwzględnieniu kościołów filialnych obszar ten zmniejszył się do 208 km²¹⁹⁸, co odpowiadało mniej więcej powierzchni przeciętnej parafii w województwie bełskim¹⁹⁹. W Chełmskiem stosunek powierzchni do ustalonej liczby kościołów parafialnych pozwala przypisać średniej parafii 244 km², czyli koło o promieniu prawie 9 km. Niestety jest to tylko średnia arytmetyczna, która nie oddaje całej złożoności sytuacji. Okręgi parafialne były większe po uwzględnieniu kościołów zanikłych (284 km²). Różna też ich liczba funkcjonowała w określonych przedziałach chronologicznych. Zakładając, że w przybliżeniu obszar lubomelsko-ratneński obejmuje połowę terytorium ziemi chełmskiej, to wówczas każdy z zaledwie czterech funkcjonujących tam kościołów musiał obsługiwać ponad 1312 km²! Pozostałym centrom parafialnym można przyporządkować wtedy po około 135 km², co i tak znacząco odbiegało od przeciętne-

¹⁹⁶ L i t a k, *Struktura i funkcje*, s. 290.

¹⁹⁷ L. M ü l l e r, *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół*, t. II, s. 74, tab. 3.

¹⁹⁸ L i t a k, *Od reformacji*, s. 149, tab. 2.

¹⁹⁹ 200 km², co stanowiło koło o promieniu 8 km; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 47-48, mapa nr 7.

go wskaźnika dla innych prowincji Rzeczypospolitej, oscylującego wokół 50-70 km² ²⁰⁰.

Wraz z pierwszymi fundacjami parafialnymi postępował proces wytyczania podległych im pertynencji przestrzennych. Krystalizujące się okręgi parafialne wyznaczały zakres działalności wybudowanych kościołów. Strefy oddziaływania były zmienne w zależności od etapu rozbudowy organizacji kościelnej. Stosunkowo największe okręgi parafialne musiały być przypisane pionierskim kościołom powiatowym. Ich infiltracji teoretycznie powinien podlegać cały obszar ziemi chełmskiej, w praktyce decydowały o tym możliwości fizyczne rezydującego kleru²⁰¹. Niemniej mapa okręgów parafialnych (mapa nr 2) obrazuje imponujące rozmiary parafii chełmskiej, spełniającej posługę duszpasterską głównie wobec osad starościńskich oraz równie rozległe terytoria podlegające centrom parafialnym w Krasnymstawie i Hrubieszowie, i trudne wręcz do spenetrowania obszary parafii lubomelskiej i ratneńskiej. Potężna parafia szczebrzeska koncentrowała w jednym okręgu rozległe dobra Gorajskich. Kościołom grodowym pod względem wielkości nie ustępowały fundacje kościelne. Najdalsze osady były odległe aż o 18 km w prostej linii od centrum parafii (taka przestrzeń dzieliła np. Cyców od Łyszcza²⁰²). Monstrualnych rozmiarów była też liczba objętych okręgiem parafialnym wsi: średnio 23, za wyjątkiem Dobryniowa, obejmującego jedynie wieś kościelną. W przypadku monarszych i kościelnych fundacji w pełni potwierdza się znana skądinąd zasada, że o rozległości parafii decydował jej wiek i stosunki gospodarczo-społeczne, głównie własnościowe²⁰³. Parafie stare z reguły były większe zarówno pod względem przestrzennym, jak i liczby przynależnych miejscowości od parafii później z nich wydzielonych²⁰⁴.

Duże okręgi stanowiły potencjalną przeszkodę w zagęszczeniu sieci kościołów. Dalsza rozbudowa struktury terytorialnej musiała odbywać się kosztem stopniowej parcelacji podstaw terytorialnych wcześniej funkcjonujących placówek duszpasterskich, co było równoznaczne z uszczupleniem ich dochodów (Zaporze, Olchowiec). Dlatego starsze okręgi parafialne przeważnie zachowały swój stan posiadania.

²⁰⁰ L i t a k, *Struktura i funkcje*, s. 281-285.

²⁰¹ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 96.

²⁰² B i e ń k o w s k i, *Działalność*, s. 218.

²⁰³ L i t a k, *Formowanie*, s. 88.

²⁰⁴ T e n ż e, *Struktura i funkcje*, s. 289; W i ś n i o w s k i, *Rozwój organizacji*, s. 274-275.

Biskupi chełmscy, w procesie umacniania organizacji kościelnej, w głównej mierze zdali się na inwencję i możliwości uposażeniowe własności szlacheckiej. Szlachta chętnie podjęła wyzwanie, dostrzegając oczywiste korzyści płynące z uporządkowania swych dóbr w ramach okręgów parafialnych. Trend ten niewątpliwie zdominował szlachecki ruch fundacyjny. Nie zawsze jednak dobra rodowe szlachty miały zwarty przestrzennie charakter, tworzyły natomiast kilka rozrzuconych kompleksów. Było to przyczyną dotkliwych perturbacji w wytyczaniu okręgów parafialnych. Odległe od centrum parafialnego, niekiedy o dziesiątki kilometrów, osady tworzyły anomalia w kształcie terytorialnym parafii: Szczytyn, ratneńska wieś rodowa kniaziów Hurkowiczów, został przypisany parafii w Przewałach, w niegrodowym starostwie lubomelskim. Wsie Magnuszewskich (Uchańskich) w poleskiej strefie „wielkich jezior” zostały wcielone do parafii w Uchaniach. Także nadane na rzecz kościoła zamojskiego dobra mateckie znajdowały się w dużej odległości od Zamościa, w części poza granicami ziemi chełmskiej. Przy okazji warto zauważyć, że osady kościelne nie zawsze posiadały centralne położenie w stosunku do swego okręgu, chociaż trudno mówić o ich peryferyjnym charakterze²⁰⁵. W strukturze własności należy też upatrywać różnej przynależności parafialnej tych samych miejscowości. Połowa Wysokiego należała do kościoła w Sitańcu, druga zaś do parafii w Szczebreszynie. Podobna dychotomia zaistniała na gruncie wsi Kremno, w której starły się wpływy starostwa lubomelskiego i ratneńskiego²⁰⁶.

Mapa okręgów parafialnych tylko po części jest w stanie przekazać obraz permanentnej fluktuacji przynależnościowej osad. Synod z 1604 r. stwierdza, że wiele parafii w diecezji chełmskiej nie ma jeszcze ustalonych granic, co powoduje spory między sąsiadującymi plebanami oraz zaniedbania w pracy duszpasterskiej²⁰⁷. Dysharmonię pogłębiała odrębność okręgów dziesięciny. Na tym tle można przywołać znamienny przykład Zaporza, pierwotnie wsi należącej do parafii w Czernięcinie, w 1422 r. aspirującej do samodzielnej roli parafialnej, ostatecznie osada zasiliła turobiński okręg parafialny.

²⁰⁵ Jak to miało miejsce w prepozyturze wiślickiej; W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 104; t e n ż e, *Rozwój organizacji*, s. 277.

²⁰⁶ Miejscowość, której „połowica należała ku starostwu ratneńskiemu, a druga ku starostwu lubomelskiemu”, ASK LVI R5, k. 14v-15, 1556 r.; *Lustracja*, s. 49, 66; AJZR VII, 2, s. 340, 1564 r.; zob. też: C z a r n e c k i, *Rozwój*, s. 41, przyp. 259.

²⁰⁷ S a w i c k i, *Synody diecezji*, s. 117-118; L i t a k, *Struktura i funkcje*, s. 280, przyp. 10.

Główną przyczyną znacznych przetasowań były nowe fundacje. Pociągały one za sobą konieczność wyalienowania nowego okręgu. Z reguły nowe parafie powstawały na obszarach świeżo zasiedlanych, ale również część osad z dawna funkcjonujących wchodziła w zasięg ich oddziaływania. W ziemi chełmskiej mechanizm procesu dysmembracji pierwotnie rozległych okręgów parafialnych obnażony jest w szczególności na obszarze Polesia, sąsiadującym z tak bliskim sobie przykładem w ziemi łukowskiej²⁰⁸. Początkowo całość północno-wschodnich peryferii przynależała do parafii w Sawinie (zob. mapa 2), wyłom uczyniła fundacja w Wereszczynie (1634), wreszcie dla tego samego regionu w 1678 r. powołano do życia kościół w Sosnowicy, który ostatecznie dopełnił dzieła rozbudowy nowożytnej struktury terytorialnej Kościoła.

Diecezja chełmska należała do najuboższych w Polsce²⁰⁹. Decydowała o tym zła sytuacja demograficzna i wyznaniowa, nie zaś system beneficjalny. Uposażenie parafii nie odbiegało od przeciętnych standardów. Tylko nieliczne centra parafialne posiadały własne wsie (Chełm do 1456 r., Luboml, Szczepieszyn, Uchanie, Zamość). Podstawą było uposażenie w ziemi; przeważnie dwa lub jeden łan roli z przyległymi łąkami oraz dziesięcina z folwarków okręgu parafialnego. Na utrzymanie plebana, zwłaszcza w ośrodkach miejskich, choć nie tylko (Kumów), przeznaczano część opłat celnych. Dodatkowe uposażenie stanowił dochód z karczem, stawów, prawo wolnego mlewa czy wyrębu drzew oraz meszne i kołęda ze wsi prawa niemieckiego. System beneficjalny wykazał się dużą trwałością i na początku XVII w. nie odbiegał zbyt od stanu posiadania określonego na fali ruchu fundacyjnego²¹⁰. Bardzo często, co charakterystyczne, fundacje wtórne (*fundatio secundaria*) nawiązywały wprost do uposażenia pierwotnego (*fundatio primaeva*).

*

Przez blisko trzy stulecia rozbudowywana struktura terytorialna Kościoła łacińskiego wkomponowała się na trwałe w pejzaż kulturalny ziemi chełmskiej. W ruchu fundacyjnym partycypowały, niemal równolegle, trzy kategorie

²⁰⁸ L i t a k, *Formowanie*, s. 54-91.

²⁰⁹ Pod względem prestiżu i uposażeń na 15 funkcjonujących w Polsce w XVIII w. diecezji zajmowała dopiero 11 miejsce; M ü l l e r, dz. cyt., s. 139.

²¹⁰ S z a d y, dz. cyt., s. 66-67, Aneks.

własności – królewska, kościelna i wyraźnie dominująca, szlachecka. Mieszczanie nie zaznaczyli swej obecności w działalności uposażeniowej kościołów parafialnych. Pokażnym nakładem sił i środków ufundowano 43 parafie, w tym blisko połowę już w pierwszych pięciu dziesięcioleciach XV w. Tylko nieliczne zanikły bezpowrotnie (3), kilka kościołów zostało inkorporowanych do nowych parafii (5), część spadła do roli kaplic filialnych (2). Niemniej około 1635 r. sieć parafialna ogarnęła swym zasięgiem całą chełmską ekumenę.

Znaczący uszczerbek poniosła terytorialna organizacja kościelna w dobie reformacji. Praktycznie prawie co trzeci kościół (14) znajdował się przez jakiś okres, głównie w XVI w., w rękach różnowierców²¹¹. Placówki duszpasterskie z reguły zamieniano na zbory protestanckie. Nie były to jednak ubytki stałe. Już w pierwszej połowie XVII w. prawie w całości zostały rewindykowane.

Dla podstaw egzystencji Kościoła znacznie większym zagrożeniem niż reformacja były stosunki wyznaniowe. Przytłaczającą większość ludności ziemi chełmskiej stanowili schizmatycy, funkcjonujący w ramach struktur organizacyjnych Kościoła wschodniego. W diecezji chełmskiej proporcje pomiędzy katolikami a prawosławnymi rozkładały się bardzo niekorzystnie dla pierwszych²¹². Gęsta sieć cerkwi utrudniała duchownym katolickim wykonywanie zadań duszpasterskich. W wypadku fundowanych centrów parafialnych, cerkiew podważała ich integracyjną dla społeczności lokalnych rolę. Wznoszone kościoły nie mogły w pełni realizować najważniejszych celów i zadań parafii – funkcji społecznych. Antidotum miała stanowić Unia Brzeska.

²¹¹ Jak wynika to z relacji biskupa chełmskiego, Stanisława Gomolińskiego do Rzymu z 1594 r., Archivio della Congregazione del Concilio, *Relationes episcoporum Chelmensium*, mikrofilm w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła KUL.

²¹² Według wyliczeń A. Janeczka (dz. cyt., s. 56) kształtowały się one jak 7:1 na rzecz prawosławnych.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie

Dokumenty pergaminowe, nr 1, 3, 14, 54

Księgi wizytacji diecezji chełmskiej, Rep. 60, A – 149-166, 180, 191, 204, 208

Księgi konsystorza chełmskiego, Rep. 60, A – 106-107

Archiwum Główne Akt Dawnych

Dokumenty pergaminowe, sygn. 3064

Archiwum Skarbu Koronnego, Dz. I, księgi poborowe, nr 34-37, 51

Archiwum Państwowe w Lublinie

Dokumenty miasta Uchań, nr 1-3

Akta Kolegiaty Zamojskiej, sygn. 1-6

Księgi grodzkie chełmskie, Inscriptionum, ks. g-2

Księgi ziemskie chełmskie, Inscriptionum, ks. z-2, z-5, z-26; Decretorum, ks. z-4, z-6, z-8-9, z-25, z-27-29

Księgi ziemskie krasnostawskie, Inscriptionum, ks. 2-4; Decretorum, ks. 2-5

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki: kopiariusze przywilejów, 26-28, 1073

Parafie rzymskokatolickie (b. sygn.): Czulczyce, Krasnobród, Kumów, Siennica, Sitaniec, Skierbieszów, Szczebrzeszyn

Biblioteka im. H. Łopacińskiego w Lublinie

Kopiariusze przywilejów, sygn. 64

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka Ordynacji Zamojskich, 1815

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

Spuścizna księdza Zygmunta Dunin-Kozickiego, 8821-8824

Zbiory księdza Jana Ambrożego Wadowskiego, 2366, 2372-2374, 2386, 2388, 2374, 2380-2381

Instytut Geografii Historycznej Kościoła KUL

Archivio della Congregazione del Concilio, *Relationes episcoporum chelmensium*, mikrofilm

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- A b r a h a m W., Akt fundacyjny króla Władysława Jagiełły dla biskupstwa chełmskiego, „Kwartalnik Historyczny” 32(1918), s. 473-477.
- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie, t. I-XIX, wyd. L. Tatomir, O. Pietruski, X. Liske, A. Prochaska, Lwów 1868-1906.
- Akta synodów różnowierczych w Polsce (1571-1632), M. Sipayłło, t. III, Warszawa 1983.
- Akty izdavaemye Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju, t. XIX, XXIII, XXVII, Vil’na 1892-1900.
- Archiv Jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj Vremennuju Kommissieju dlja razbora drevnich aktov, cz. 7, t. II, Kiev 1890.
- Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. I-IV, wyd. W. Skobielski, J. Siemieński, K. Lepszy, Warszawa-Kraków 1904-1948.
- Codex diplomaticus Poloniae, ed. L. Ryzyszczewski et A. Muczkowski, t. I, Varsoviae 1847.
- Exactionis contributionis publicum terre Chelmensis 1564 a., wyd. A. Jabłonowski, ŹD XVIII, 1, s. 177-201.
- Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum diplomatum, scripturarum et monumentorum quecumque in Archivo Regni et in Arce Cracoviensis continentur per commissarios, wyd. E. Rykaczewski, Lutetiae Parisiorum 1862.
- K a ł w a P., Przywilej fundacyjny Władysława Jagiełły dla kapituły chełmskiej z roku 1429, „Kwartalnik Historyczny” 47(1933), s. 73-77.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. V, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908.
- Letopis’ po Ipatskomu spisku, izd. Archeografičeskoj Kommissi, S. Peterburg 1871.
- Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564-1565, cz. 1, wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz, Łódź 1992.
- Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890.
- Matricularum Regni Poloniae summaria, cz. 1-5, ed. T. Wierzbowski i in., Varsoviae 1905-1961.
- Opisanie knig’ i aktov Litovskoj Metryki, sost. S. L. Ptašickij, S. Peterburg 1887.
- Opisy Ratens’koho starostva 1500-1512 r., wyd. M. Hruševs’kyj, ZNTŠ, t. XXVI, 1898.
- S a w i c k i J., Najdawniejsze statuty synodalne diecezji chełmskiej z XV w., w: Concilia Poloniae, Źródła i studia krytyczne, t. IV, Lublin 1948.
- S a w i c k i J., Synody diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego z XVI-XVII w. i ich statuty, w: Concilia Poloniae, Źródła i studia krytyczne, t. IX, Wrocław 1957.
- S e m k o w i c z W., Wywody szlachectwa w Polsce XIV-XVII w., „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 3(1911-1912).
- Starodawne prawa polskiego pomniki, t. II-VIII, wyd. Z. Helcel, B. Ulanowski, Kraków 1870-1886.

- Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366, podał A. Czuczynski, „Kwartalnik Historyczny” 4(1890), s. 513-515.
- Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae, t. I-II, wyd. A. Theiner, Romae 1860-1861.
- Zbiór dokumentów małopolskich, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. 1-8, Wrocław 1962-1975.
- Žerela do istoryi Ukraïny-Rusy. Opis korolivščyn v Rus’kych zemljach XVI viku, wyd. M. Hruševs’kyj, t. III: Lustracyi korolivščyn v zemljach cholms’koi, belz’skoi i l’vivs’koi, L’viv 1900.

OPRACOWANIA

- A b r a h a m W., Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku, Poznań 1962.
- A b r a h a m W., Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, t. I, Lwów 1904.
- B i e ń k o w s k i L., Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452) „Roczniki Humanistyczne” 7(1958), z. 2, s. 187-256.
- B i e ń k o w s k i L., Nieznany synod diecezji chełmskiej obrządku łacińskiego w 1593 r., „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1961, nr 11, s. 97-98.
- B i e ń k o w s k i L., Opis rzymskokatolickiej parafii Pawłów i greckokatolickiej Bezek w diecezji chełmskiej, „Roczniki Humanistyczne” 9(1961), z. 4, s. 19-33.
- B i e ń k o w s k i L., Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce, w: Kościół w Polsce, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 781-1049.
- C h o d y ń s k i S., Chełmskie biskupstwo obrządku łacińskiego, w: Encyklopedia kościelna, wyd. M. Nowodworski, t. III, Warszawa 1874, s. 242-251.
- C z a r n e c k i W., Osadnictwo ziemi chełmskiej XIV-XVI wieku w historiografii i źródłach, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 40(1992), nr 2, s. 169-183.
- C z a r n e c k i W., Sieć osadnicza ziemi chełmskiej od połowy XIV do połowy XV wieku, „Rocznik Chełmski” 3(1997), s. 9-63.
- C z a r n e c k i W., Rozwój sieci osadniczej ziemi chełmskiej w latach 1451-1510, „Rocznik Chełmski” 5(1999), s. 9-59.
- Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny, oprac. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1985.
- D u n i n – W ą s o w i c z T., Kilka uwag w sprawie działalności misji cystersów na Rusi w XII-XIII wieku, w: Społeczeństwo Polski średniowiecznej, t. V, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1992, s. 161-173.
- F i j a ł e k J., Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach (w XIV/XV w.), „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” 16(1911), nr 4, s. 9-21.
- F i j a ł e k J., Dwaj dominikanie: Jan Biskupiec i Jan Falkenberg. W pięćsetną rocznicę odwołania satyry antypolskiej Falkenberga w Rzymie 1424 r., w: Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera, t. I, Lwów 1925, s. 271-348.

- G i e y s z t o r A., Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego, „Nasza Przeszłość” 4(1948), s. 83-102.
- J a n e c z e k A., Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w., Wrocław 1991.
- K o w a l c z y k J., Kolegiata w Zamościu, Warszawa 1968.
- K u m o r B., Chełmska diecezja, w: Encyklopedia Katolicka, t. III, Lublin 1985.
- K u m o r B., Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490), „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 49(1984), s. 371-375.
- K u m o r B., Zanik i afiliacje parafii w archidiaconacie sądeckim, wojnickim i prepozyturze tarnowskiej (1326-1782), „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 11(1964), z. 4, s. 88 n.
- K u r t y k a J., Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu, Kraków 1997.
- L a l i k T., Organizacje sąsiedzkie wsi średniowiecznej w Polsce – wieś, opole, parafia, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 24(1976), nr 3, s. 440-457.
- L i t a k S., Akta wizytacyjne parafii z XVI-XVIII wieku jako źródło historyczne, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, nr 3, s. 41-58.
- L i t a k S., Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne, „Roczniki Humanistyczne” 12(1964), z. 2, s. 5-136.
- L i t a k S., Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 r., Lublin 1996.
- L i t a k S., Od reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej, Lublin 1994.
- L i t a k S., Struktura i funkcje parafii w Polsce, w: Kościół w Polsce, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 261-481.
- L i t a k S., Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w 1772 r., Materiały do Atlasu Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. IV, Lublin 1980.
- M a t u s z e w s k i J., O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2(1949), s. 29-139.
- M i k u l a J., Polacy w Czechach i ich rola w rozwoju husytyzmu, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 11(1966).
- M i s z c z a k A., Pięćsetlecie parafii Siennica Różana, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 43(1969), nr 1-6, s. 133-135.
- M ü l l e r L., Diecezje w okresie potrydenckim, w: Kościół w Polsce, t. II, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969, s. 57-257.
- M y ś l i Ń s k i K., Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340-1400, Lublin 1981.
- P a ł k a P., Kapituła katedralna chełmska obrządku łacińskiego i jej posiedzenia w świetle badań archiwalnych, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL” 1953-1955, nr 7.
- P a ł k a P., Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego, „Częstochowskie Studia Teologiczne” 1981-1982, nr 9-10, s. 343-362.
- P a ł k a P., Obowiązek rezydencji prałatów i kanoników katedralnej kapituły chełmskiej w Krasnymstawie, „Prawo Kanoniczne” 28(1985), nr 3-4, s. 223-236.

- P a ł k a P., Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy diecezji chełmskiej, „Prawo Kanoniczne” 20(1977), nr 1-2, s. 125-136.
- P a ł k a P., Powstanie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego w Chełmie i jej przeniesienie do Krasnegostawu, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 17(1970), z. 5, s. 15-26.
- P a ł k a P., Źródła uposażenia kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 20(1973), z. 5, s. 29-45.
- P a w e l e c W. F., Biskupstwo chełmskie, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie” 1933, nr 8, s. 286-290.
- P a w ł o w s k a A., Diecezja chełmska rzymskokatolicka 1359-1807, „Rocznik Chełmski” 3(1997), s. 65-79.
- P l o š č a n s k i j V. M., Prošloje Cholmskoj Rusi po archivnym dokumentam XV-XVII v. i dr. istočnikam. Duchovenstvo, t. II, Cholmskaja eparchia rimsko-kat. cerkvi 1418-1733, Vil’na 1901.
- Polski słownik biograficzny, t. I-XXXIV, Kraków 1935-1992.
- S a w i c k i J., Jan Biskupiec biskup chełmski (1377-1452). Szkic biograficzny, „Nasza Przeszłość” 4(1948), s. 103-124.
- S i k o r a F., Dymitr z Goraja na Szczebrzeszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386-1400, „Studia Historyczne” 29(1986), z. 1, s. 3-30.
- S o c h a c k a A., Jan z Czyżowa namiestnik Władysława Warneńczyka. Kariera rodziny Półkozów w średniowieczu, Lublin 1993.
- S o c h a n i e w i c z K., Sitańscy h. Naęcz na pograniczu chełmsko-bełskim w XIV-XVI w., „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 6(1921-1923), s. 146-157.
- S o c h a n i e w i c z K., Wzrost biskupstwa chełmskiego do połowy XV w., „Wschód Polski” 2(1921), nr 4-5, s. 136-142.
- S o c h a n i e w i c z K., Ze studiów nad rozsiadleniem szlachty w ziemi chełmskiej. Smokowie-Ślepowrony w XV-XVI w. na Chełmszczyźnie, przybycze z Mazowsza, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 7(1924-1925), s. 175-195.
- S t a n k o w a M., Dawny powiat szczebrzeski XIV-XVII w., Warszawa 1975.
- S t o p n i a k F., Dzieje kapituły zamojskiej, Lublin 1962.
- S z a d y B., System beneficjalny diecezji chełmskiej w latach 1600-1621, „Roczniki Humanistyczne” 45(1997), z. 2, s. 39-68.
- S z a f r a n P., Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem, Lublin 1958.
- S z c z y g i e ł R., Hrubieszów w okresie staropolskim. Charakterystyka etapów rozwoju miasta, w: Hrubieszów przez dzieje, „Biblioteka Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego” 16(1990), s. 21-41.
- S z c z y g i e ł R., Rola przywilejów lokacyjnych w procesie powstawania miast w XV-XVII wieku na przykładzie Uchań, „Rocznik Lubelski” 27-28(1985-1986), s. 51-59.
- S z y m a Ń s k i J., Kanonicy opatowscy w planach polityki ruskiej z przełomu XII i XIII wieku, „Przegląd Historyczny” 56(1965), z. 3, s. 388-396.
- S z y m a Ń s k i J., Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje, w: Kościół w Polsce, t. I, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966.

- T r a j d o s T. M., Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434), t. I, Wrocław 1983.
- W a d o w s k i J. A., Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej, Warszawa 1899-1900.
- W a w r z y ń c z y k A., Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951.
- W e i s s A., Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu, w: Studia Kościelno-Historyczne, t. I, Lublin 1977.
- W i ś n i o w s k i E., Kościół na ziemiach polskich w średniowieczu, w: Historia Kościoła, t. II, red. L. J. Rogier, R. Aubert, M. D. Knowels, Warszawa 1988, s. 417-469.
- W i ś n i o w s k i E., Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji, w: Kościół w Polsce, t. I, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 237-372.
- W i ś n i o w s k i E., Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne, Warszawa 1965.

ANEKS

1. BOŃCZA¹

P a r a f i a: kościół niepewnej chronologii², być może fundacja miała miejsce w latach 1451-1500³, choć z całą pewnością parafia istniała przed 1531 r.⁴ Na przełomie XVI/XVII w. kościół nie funkcjonował, znajdując się w rękach różnowierców⁵. Parafia odnowiona w 1636 r.⁶, występuje też w latach późniejszych⁷.

W e z w a n i e: św. Stanisław męczennik⁸.

P a t r o n a t: królewski⁹, później szlachecki¹⁰.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Bończa, 1. Olszanka, 2. Ostrów, 3. Ra-kołupy¹¹.

¹ Wieś pierwotnie występująca w źródłach pod nazwą Pustotew. Toponim Bończa pojawia się w źródłach od 1596 r. (*Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. III, oprac. M. Sipayło, Warszawa 1983), funkcjonując równolegle z nazwą Pustotew, BPAN Kraków 8822/1, wypisy ks. Kozickiego, s. 31, 1619 r.; AAL 150, k. 107, 1637 r. Bończę ujawnia też rkps z około 1560 r. (?), K. K a c z m a r c z y k, G. K o w a l s k i, *Katalog Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile*, Kraków 1919, s. 235.

² Wizytacja kanonika, wikariusza i oficjała generalnego, Jana Sasina wspomina jedynie o zamierzchłej metryce fundacji – *fundacionibus antiquitus*, AAL 150, k. 107. Data początków funkcjonowania kościoła nie jest również znana J. A. Wadowskiemu, BPAN Kraków 2372, teki ks. Wadowskiego, k. 57.

³ W tych ramach chronologicznych wyznacza jego fundację A. Janeczek (dz. cyt., mapa nr 6). Informator dotyczący parafii diecezji lubelskiej, w miarę poprawnie podający daty początków funkcjonowania kościołów, istnienie parafii odnotowuje w 1486 r., niestety nie podając źródła zaczerpnięcia informacji, *Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny*, oprac. M. T. Zahajkiewicz, Lublin 1985, s. 204.

⁴ ASK I 36, k. 177v, k. 210.

⁵ Zbór założony około 1577 r., *Akta synodów*, s. 659.

⁶ AAL 150, k. 107v; AAL 152, k. 249.

⁷ AAL 152, k. 249-251, 1715 r.; AAL 159, k. 137-138v, 1763 r.

⁸ AAL 151, k. 235, 1672 r.

⁹ Jeśli przyjąć, że kościół ufundowano przed 1497 r. Do tego czasu bowiem Bończa była tenutą królewską w rękach Wańka Kierdejowicza z Kwasiłowa, starosty chełmskiego i wdowy po nim – Anny, TChI 2, k. 334v, 1455 r.; TChD z-25, k. 174v, 1499 r.

¹⁰ W 1497 r. Bończa została nadana prawem dziedzicznym Zawiszy Róży z Borszowic (MRPS II, 679). Od 1514 r. w jej posiadanie weszli Sieniccy, MRPS IV 2265; TChI z-26, k. 196, 1516 r. Niejasne są okoliczności przejęcia zespołu osadniczego. Być może znaczną rolę odegrały koligacje rodzinne Zawiszy, gdyż Barbara z Borszowic była żoną Stanisława Sienickiego, podkomorzego bełskiego, TChI 2, k. 124-125v, 1509 r.

¹¹ ASK I 36, k. 177v, k. 210, 1531 r.; ASK I 34, k. 739, 1533 r., podobnie ŻD XVIII, 1, s. 185, 1564 r.

2. CHEŁM

P a r a f i a: być może erygowana równocześnie z lokacją miasta na prawie niemieckim w 1392 r.¹² Pierwsza wzmianka w 1424 r.: *Wislaus, rector ecclesiae parochialis Chelmensis, vicarius...generalis*¹³. Kościół w 1456 r. został afiliowany do katedry chełmskiej i zszedł do roli kaplicy biskupiej¹⁴, następnie przekazany oo. dominikanom¹⁵.

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP¹⁶, po afiliacji NMP, Rozesłanie Apostołów¹⁷.

P a t r o n a t: królewski, fundator Władysław Jagiełło.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XIV-XV brak danych; wiek XVI: Chełm, 1. Białopole, 2. Brykowiec¹⁸, 3. Brzeźno, 4. Buśno, 5. Bytyń, 6. Cyców, 7. Depułtycze Królewskie, 8. Depułtycze Stare, 9. Hniszów, 10. Kamień, 11. Klestów, 12. Kozia Góra, 13. Krzywice, 14. Nowosiółki, 15. Parypse, 16. Pławanice, 17. Pokrówka, 18. Rahożice (Wola Weremowska¹⁹), 19. Ruda Niżna, 20. Ruda Wyżna, 21. Srebrzyszcze, 22. Stołp, 23. Wereszcze, 24. Wołkowiany, 25. Żółtańce²⁰; dwa lata później uwzględniono też: 26. Skordiów, 27. Weremowice, 28. Wereszczyn, 29. Żdżane²¹, 30. Ochoza²²; wiek XVII: spośród wymienionych miejscowości brak następujących: Białopole, Brykowiec, Buśno, Bytyń, Cyców, Hniszów, Klestów, Kozia Góra, Parypse, Pokrówka, Rahożice, jedna z Rud, Strzyżów, Wołkowiany,

¹² L. B i e ń k o w s k i, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452)*, „Roczniki Humanistyczne” 7(1958), z. 2, s. 225.

¹³ ZDM V, 1351; AAL 158, s. 656-657. Pleban Wisław znany do 1440 r., ZDM II, 566.

¹⁴ MRPS IV, supl. 903; BPAN Kraków 2366, teki ks. Wadowskiego, k. 3v; tamże, 2373/4, s. 823-825.

¹⁵ W ich posiadaniu do połowy XVI w., pod koniec stulecia kościoł uległ zniszczeniu, BPAN Kraków 2372, teki ks. Wadowskiego, k. 72; tamże, 2373/3, s. 526-528.

¹⁶ MRPS IV, supl. 903.

¹⁷ Pod takim bowiem wezwaniem funkcjonował fundowany w 1417 r. chełmski kościół katedralny: A b r a h a m, *Akt fundacyjny*, s. 473-477.

¹⁸ Osada zaginiona – obecnie Uher: B i e ń k o w s k i, dz. cyt., przyp. 55, s. 202.

¹⁹ *Wola Weramowska dicta Rohosynszka*, CChI 2, k. 17, 1519 r.; tamże, k. 131v-132, 1524 r.; tamże, k. 165-165v, 1526 r.

²⁰ ASK I 36, k. 171-172v, k. 205-206, 1531 r.; ASK I 34, k. 731-733, 1533 r. Wśród wymienionych wsi zastrzeżenia wzbudza obecność Strzyżowa (Strzyżowic), osady niewątpliwie należącej do parafii horodelskiej, chyba że mamy tu do czynienia z bliżej nie zidentyfikowaną miejscowością.

²¹ ASK I 37, k. 302-302v, 1535 r. W porównaniu z rejestrem sprzed dwóch lat pominięto Wereszcze. Niejasna jest kwestia Suchowoli, gdyż jedyna, znana w ziemi chełmskiej wieś tej nazwy, należała do parafii żdanowskiej.

²² ASK I 51, k. 535v-540v, 1538 r. Dla wytyczenia chełmskiego okręgu parafialnego w XVI w. najmniej przydatny okazuje się rejestr poborowy z 1564 r., wydany drukiem. W rejestrze nie została wyodrębniona parafia w Czuczycach z przynależnymi jej wsiami. Z kolei wyznaczono taki obszar dla rzekomej parafii w Depułtyczach, która w rzeczywistości nigdy nie istniała, ŻD XVIII, 1, s. 177-179.

Skordiów, Weremowice, Wereszczyn, Żdzane; dochodzą: Dorohusk, Krasne, Krzywawola, Strachosław, Strupin, Stulno²³.

3. CHŁANIÓW

P a r a f i a: zachowała się kopia dokumentu fundacyjnego z 1419 r.²⁴

W e z w a n i e: św. Filip, św. Jakub, św. Maciej, apostołowie i ewangeliści²⁵.

P a t r o n a t: szlachecki, fundacja braci Goworka, Manczyny i Mikołaja dziedziców Chłaniowa²⁶.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Chłaniów, 1. Bzowiec²⁷, 2. Wierzchovina²⁸; wiek XVI: bez zmian²⁹.

4. CZERNICZYN

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1424 r.: *Petrus rector ecclesiae de Czerniecin*³⁰. Parafia występuje też w latach późniejszych³¹. Pod koniec pierwszej ćwierci XVII w. była opustoszała. Zaniedbania w realizacji funkcji duszpasterskich skłoniły biskupa Remigiusza Koniecpolskiego, by 29 listopada 1629 r. afiliować kościół do prepozytury hrubieszowskiej³².

W e z w a n i e: św. Michał Archanioł³³.

P a t r o n a t: królewski³⁴.

²³ AAL 149, k. 110, 1604 r.

²⁴ ZDM V, 1312. Liczne odpisy: AAL 152, k. 1003v-1005v, 1715 r.; AAL 160, k. 121-122, 1763 r.; AAL 161, k. 446-446v, 1764 r.; AAL 163, s. 1563-1566, 1744 r.; APL, ChKG-k 26, s. 20-23; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 273-275; tamże, 2373/3, s. 533-536.

²⁵ Tamże.

²⁶ Wraz ze sprzedażą wsi, prawo patronatu przeszło na Komorowskich, BPAN Kraków 8822/5, wypisy ks. Kozickiego, s. 54-55, 1445 r., zob. Komorowscy h. Korczak: *J a n e c z e k*, dz. cyt., s. 338 oraz później Wójcickich (Woczeskich), TCrI 2, k. 283-284, k. 293v-294v, 1490 r.

²⁷ ZDM V, 1312.

²⁸ BPAN Kraków 8822/5, wypisy ks. Kozickiego, s. 35, 1461 r. Przemawiają za tym także fakty pośrednie. Otóż od momentu pojawienia się osady w źródłach (BPAN Kraków 8822/5, wypisy ks. Kozickiego, s. 54, 1445 r.) bardzo często występuje ona pospołu z Chłaniowem jako własnością Komorowskich np.: BPAN Kraków 8822/5, wypisy ks. Kozickiego, s. 31, 1476 r.; tamże, s. 59, 1476 r.; tamże, s. 60, 1480 r.; TChI 2, k. 35-35v, 1473 r.; tamże, k. 287v-289, 1489 r.

²⁹ ASK I 36, k. 193, 222-222v, 1531 r., podobnie ASK I 35, k. 185v-186, 1533 r.; ASK I 51, k. 567v-568, 1538 r.; ŻD XVIII, 1, s. 198, 1564 r.

³⁰ ZDM V, 1351; AAL 158, s. 656-657, A. Wadowski podaje datę transumptu dokumentu z 28 lutego 1425 r., BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 271-273. Kwestię prawidłowej datacji kopii dokumentu zob.: *B i e n k o w s k i*, dz. cyt., przyp. 65, s. 204-205.

³¹ MRPS V, 201, 1548 r.

³² AAL 149, k. 13; AAL 152, k. 733v-734.

³³ AAL 152, k. 233bv.

³⁴ Ryk., s. 254, 1433 r.; MRPS I, 521, 1459 r.; Żer. III, s. 100-101, 1564-1565 r.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV-XVI brak danych³⁵. Dopiero dla początków XVII w. dysponujemy informacjami o okręgu dziesięcinnym³⁶, którego, jak wiemy, nigdy nie należy utożsamiać z okręgiem parafialnym³⁷. Jednak w tym wypadku zdaje się zachodzić pewna zbieżność³⁸. Wiek XVII: Czerniczyn, 1. Czerniczynek, 2. Kozodawy, 3. Masłomęcz, 4. Metelin, 5. Mieniany, 6. Modryniec, 7. Modryń³⁹.

5. CZERNIĘCIN

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1395 r.⁴⁰ Parafia występuje też w latach późniejszych⁴¹, zanika jednak w pierwszej połowie XVI w. Nastąpiło to w 1530 r., gdy do rangi prepozytury wyniesiono kościół w Turobinie⁴². Wówczas afiliowano do parafii turobińskiej kościół w Czernięcinie⁴³.

W e z w a n i e: św. Katarzyna dziewica i męczennica⁴⁴.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Dymitr z Goraja⁴⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Czernięcin, 1. Biskupie, 2. Gruszka, 3. Tarnawa, 4. Turobin, 5. Zaporze, 6. Żabno⁴⁶.

6. CZUŁCZYCE

P a r a f i a: istnieje wątpliwość co do jej funkcjonowania w pierwszej połowie XV w.⁴⁷ Pierwsza wzmianka w 1531 r.⁴⁸

W e z w a n i e: Wszyscy Święci⁴⁹.

P a t r o n a t: szlachecki do 1543 r.⁵⁰, później królewski⁵¹.

³⁵ W 1533 r. Czerniczyn został wzmiankowany w ramach parafii hrubieszowskiej, ASK I 34, k. 750.

³⁶ AAL 149, k. 44, 1603 r.

³⁷ W i ś n i o w s k i, *Rozwój sieci*, s. 107-108; t e n ż e, *Rozwój organizacji*, s. 260.

³⁸ Porównaj: J a n e c z e k, dz. cyt., mapa nr 7.

³⁹ AAL 149, k. 44.

⁴⁰ ZDM IV, 1118; L. Bieńkowski (dz. cyt., s. 229) podał w wątpliwość datację dzienną kopii dokumentu. Autor skłonny jest uważać, że został on wystawiony już w 1394 r.

⁴¹ ZDM V, 1186, 1406 r. Kopie tego samego dokumentu były błędnie datowane na 1416 r., AAL 191, k. 314v-315; BPAN Kraków 2372, teki ks. Wadowskiego, k. 287; BN BOZ 1815, s. 72. Kolejne wzmianki o parafii: ZDM V, 1333, 1422 r.; ZDM V, 1349, 1351, 1424 r.; ZDM VII, 1967, 1424 r.; AAL perg. 3; AAL 158, s. 656-658, 1424 r.

⁴² AAL 191, k. 321v-326v.

⁴³ AAL 158, s. 659; AAL 151, k. 145v.

⁴⁴ ZDM IV 1118; AAL 150, k. 124.

⁴⁵ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 228.

⁴⁶ ZDM IV, 1186, 1406 r.

⁴⁷ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 213-214.

⁴⁸ Tamże, przyp. 104, s. 214; ASK I 36, k. 172v-173, k. 206v-207.

⁴⁹ BPAN Kraków 2373, teki ks. Wadowskiego, k. 102. Brak wezwania w wizytacjach: AAL 149, k. 112-113v, 1604 r.; tamże, k. 170-170v, 1630 r.; AAL 150, k. 114v-115, 1637 r.

⁵⁰ Smokowie h. Ślepowron zrezygnowali wówczas z Czulczyc na rzecz króla Zygmunta

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Czulczyce, 1. Horodyszczce, 2. Krobo-
nosz, 3. Pniówno, 4. Sajczyce, 5. Staw⁵².

7. DOBRYNIÓW

P a r a f i a: pierwsza wzmianka o istnieniu kościoła pochodzi dopiero z 1643 r.; *capella in villa Dobryniow ad nostram mensam episcopalem ex primaeva fundatione episcopatus eiusdem spectans, sed per capitaneos Crasnostavienses iniurose usurpata*⁵³. Kaplicy filialnej kościoła łopiennickiego L. Bieńkowski przypisał we wcześniejszej fazie charakter kościoła parafialnego⁵⁴.

W e z w a n i e: brak danych.

P a t r o n a t: biskupi⁵⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Dobryniów⁵⁶.

8. DUB

P a r a f i a: zachowały się kopie dokumentu fundacyjnego z 1543 r.⁵⁷ oraz dokument erekcyjny z 21 maja 1544 r.⁵⁸

W e z w a n i e: Niepokalane Poczęcie NMP, św.św. Piotr i Paweł, św. Stanisław, św. Walenty⁵⁹, później (od 1667 r.) Niepokalane Poczęcie NMP, św. Jan apostoł i ewangelista⁶⁰.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Dobrogost Dubieński zwany Drohiczański.

Augusta, Ptaś. 203; Ryk., s. 263; MRPS IV, 7272; zob. też: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 37.

⁵¹ Wieś była także królewsczyzną w XVII (AAL 151, k. 192v-195, 1672 r.) oraz w XVIII w., AAL 180, s. 495-496, 1779 r.

⁵² ASK I 36, k. 172v-173, 1531 r. W rejestrze błędnie przypisano kościołowi w Czulczycach – Brykowiec i Weremowice, należące do parafii chełmskiej. Zostało to skorygowane w drugiej racie poboru łanowego, tamże, k. 206v-207. Zob. też ASK I 34, k. 733-733v, 1533 r., podobnie ASK I 37, k. 305-305v, 1535 r. oraz ASK I 51, k. 540v-541, 1538 r.; ŻD XVIII, 1, s. 178 – brak okręgu parafialnego, gdy tym czasem lustracja 1564-1565 r. wspomina o dani-
nie miodowej, w wymiarze ośmiu rączek, uiszczanej plebanowi czulczyckiemu, Żer. III, s. 49-50.

⁵³ AAL 157, s. 1119; APL, ChKG-k 26, s. 49-50.

⁵⁴ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 229-230.

⁵⁵ W 1417 r. wieś weszła w skład kompleksu uposażeniowego biskupów chełmskich Kościoła łacińskiego: A b r a h a m, *Akt fundacyjny*, s. 473-477; ZDM VI, 1819.

⁵⁶ Ponieważ parafia w Dobryniowie była położona wśród dóbr królewskich, należących do kościoła łopiennickiego, prawdopodobnie tworzyła jednowioskowy okręg parafialny, zob.: B i e ń k o w s k i, dz. cyt., przyp. 116, s. 218.

⁵⁷ AAL 152, k. 933v-935; AAL 161, k. 537-538.

⁵⁸ AGAD perg. 3064; kopie AAL 152, k. 942-943v; AAL 159, k. 403-403v; AAL 161, k. 538-538v.

⁵⁹ AAL 150, k. 66v.

⁶⁰ AAL 159, k. 393.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Dub, 1. Niewierków, 2. Śniatycze, 3. Wolica Śniatycza, 4. Żuków⁶¹.

9. GORZKÓW

P a r a f i a: zachowała się kopia dokumentu z 1404 r., wspominająca o dokonanej fundacji, przy okazji zamiany dziesięciny snopowej na pieniężną dla osadników wyznania katolickiego⁶². Znamy też przywilej erekcyjny kościoła z 1406 r.⁶³

W e z w a n i e: św. Stanisław biskup i męczennik⁶⁴.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Mikołaj Trąba⁶⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: zapewne opisywał klucz majątkowy Gorzkowskich; Gorzków, Poperczyn (Wola Żółkiewska), Wielkopole (Wola Gorzkowska), Wiśniów i zaginiony Prześniewów⁶⁶; wiek XVI: Gorzków, 1. Bobrowe, 2. Borów, 3. Borówek, 4. Olchowiec, 5. Wiśniów⁶⁷, 6. Orchowiec, 7. Wielkopole⁶⁸, 8. Czysta Dębina, 9. Wielobycz⁶⁹.

10. HRUBIESZÓW

P a r a f i a: zachował się odpis dokumentu fundacyjnego z 1400 r.⁷⁰, który jest falsyfikatem⁷¹. Pierwsza wzmianka w 1424 r.: *Stanislaus rector ecclesiae in Rubieszow*⁷².

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP⁷³.

P a t r o n a t: królewski, fundator Władysław Jagiełło⁷⁴.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: znamy tylko okręg dziesięcinny obejmujący: Hrubieszów, Czumów, Brodzica, Busieniec, Dziekanów, Huszcza, Husynne,

⁶¹ ŻD XVIII, 1, s. 184. Wizytacja z początków XVII w. wymienia wprawdzie okręg dziesięcinny, obejmujący Zubowice, Czartowczyk, Pukarzędz (AAL 149, k. 161-163), ale z tych wsi jedynie Zubowice, wymienione w dokumencie erekcyjnym, mogły należeć do parafii w Dubie, AGAD perg. 3064.

⁶² ZDM V, 1174; AAL 152, k. 289-289v; APL, ChKG-k 26, s. 1; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 24-26.

⁶³ KDW V, 102.

⁶⁴ ZDM V, 1174; AAL 151, k. 271v, 1672 r.

⁶⁵ ZDM V, 1174.

⁶⁶ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 22. Echem funkcjonowania Prześniewowa w XVII w. jest las tej nazwy, AAL 150, k. 16, 1635 r.; AAL 152, k. 280v, 1714 r.

⁶⁷ ASK I 36, k. 194-194v, k. 223-223v, 1531 r.; ASK I 35, k. 186v-187, 1533 r. Błędnie wymieniono tu Gruszkę Dużą, wieś należąca do parafii w Płonce.

⁶⁸ ASK I 51, k. 547.

⁶⁹ ŻD XVIII, 1, s. 193-194, 1564 r.

⁷⁰ ZDM VI, 1636; AAL 152, k. 717v-719; APL, ChKG-k 26, s. 23.

⁷¹ B i e n k o w s k i, dz. cyt., s. 234.

⁷² ZDM V, 1351; AAL 158, s. 656-657.

⁷³ ZDM VI, 1636.

⁷⁴ Tamże.

Gródek, Obrowiec, Szpikłosa, Ślepcze, Terebiń, Wola Terebińska, Wlica⁷⁵; wiek XVI: 1. Czortowice, 2. Kułakowice, 3. Masłomęcz, 4. Matcze, 5. Modryń, 6. Metelin, 7. Pobrzeżany, 8. Stefankowice, 9. Ubrodowice⁷⁶; wiek XVII: dochodzą Brodzi-ca, Czumów, Dziekanów, Gródek, Kosmów, Obrowiec, Ślepcze, Świerszczów, Terebiń, Teptiuków, Wolica⁷⁷.

11. KRASNYSTAW

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1416 r.; *Paulus ecclesiae rector de Crasnistaw*⁷⁸. W 1419 r. biskup Jan zatwierdził uposażenie kościoła parafialnego⁷⁹, które następnie potwierdził Władysław Warneńczyk⁸⁰ i Kazimierz Jagiellończyk⁸¹. Po przeniesieniu stolicy biskupstwa z Chełma do Krasnegostawu w 1490 r.⁸², kościół parafialny awansował do rangi chełmskiego kościoła katedralnego.

W e z w a n i e: Wszyscy Święci, od 1490 r. Rozesłanie Apostołów⁸³.

P a t r o n a t: królewski, fundator Władysław Jagiełło.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Krasnystaw, 1. Bzite, 2. Izbica, 3. Jaślików, 4. Krupe, 5. Małochwiej, 6. Orłów, 7. Siennica Litewska (Królewska⁸⁴), 8. Siennica Olizara (Różana), 9. Siennica Tomka (Nadolna), 10. Surhów, 11. Wielkopole, 12. Wolica⁸⁵, 13. Białka, 14. Niemienice, 15. Ostrzyca, 16. Romanów, 17. Wielobycz⁸⁶; wiek XVI: dochodzą Brzeziny, Kryniczki, Latyczów, Stara Wieś, Stężyca, Wola Krupska, Wola Orłowska, Wola Siennicka, Zaślólkiew, ubuły: Izbica, Surhów, Wielkopole, Wolica, Ostrzyca, Romanów, Wielobycz⁸⁷.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ ASK I 36, k. 177v-178v, k. 210-211, 1531 r.; ASK I 34, k. 739-740, 1533 r., pominięty wzmiankowany Czerniczyn.

⁷⁷ AAL 149, k. 43v-44, 1603 r.

⁷⁸ S e m k o w i c z, dz. cyt., nr 31; APL, Księgi ziemskie lubelskie, ks. nr 10, p. 108.

⁷⁹ ZDM V, 1308; AAL perg. 1; APL, ChKG-k 26, s. 9.

⁸⁰ ZDM III, 787, 1448?; AAL 152, k. 79-80, 1418 r.?, podobnie APL, ChKG-k 26, s. 5-6; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 3-5. Wątpliwą datację dokumentu być może słusznie rozstrzyga L. Bieńkowski. Według autora dokonano fałszerstwa polegającego na zastąpieniu *trigesimo* na *decimo*, gdy faktycznie dokument Hryćka Kierdejowicza, starosty chełmskiego, został spisany w 1438 r. z polecenia Władysława Warneńczyka. (B i e Ń k o w s k i, dz. cyt., przyp. 8, s. 237.) Problem jednak w tym, że Władysław na dokumencie występuje z tytułem króla Węgier, a jak wiemy został nim dopiero w 1440 r.

⁸¹ AAL 152, k. 72-73, 1460 r.; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 7-10.

⁸² AAL perg. 14; AAL 152, k. 5-7v, zob. też: K u m o r, *Przeniesienie stolicy*, s. 31-37.

⁸³ AAL 165, k. 20v-21; AAL 166, s. 8.

⁸⁴ Kwestie dotyczące identyfikacji Siennic zob.: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 30-31.

⁸⁵ ZDM V, 1308, 1419 r.

⁸⁶ ZDM III, 787, 1448 r.?

⁸⁷ ASK I 37, k. 316v-318, 1535 r.

12. KRAŚNICZYN

P a r a f i a: być może kościół istniał w latach dziewięćdziesiątych XV w., kiedy Kraśniczyn pojawia się w źródłach jako miasto⁸⁸. Niewątpliwie parafia istniała przed 1531 r.⁸⁹ W 1629 r. powołano komisję do zbadania funduszków zniszczonego w dobie reformacji kościoła⁹⁰. W późniejszych wizytacjach parafia nie była uwzględniana, dziesięcina z gruntów miejskich była zaś odprowadzana do parafii w Surhowie⁹¹.

W e z w a n i e: brak danych.

P a t r o n a t: szlachecki⁹².

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Kraśniczyn, 1. Brzeziny, 2. Stara Wieś⁹³.

13. KRYŁÓW

P a r a f i a: być może kościół parafialny ufundowano w latach 1520-1522⁹⁴, choć z całą pewnością istniał w 1531 r.⁹⁵ Kościół zniszczony w dobie reformacji⁹⁶, został w 1634 r. ponownie uposażony przez Mikołaja Ostroroga, pod czas jego koronnego⁹⁷ i erygowany w 1635 r.⁹⁸

W e z w a n i e: Maria dziewica, św. Mikołaj, św. Władysław, św. Hiacynt, św. Barbara⁹⁹.

P a t r o n a t: szlachecki¹⁰⁰.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Kryłów, 1. Cichobórz, 2. Małków, 3. Ślepcze, 4. Terebiń¹⁰¹ oraz zapewne należące do włości: Pogorzale i Szychowice¹⁰².

⁸⁸ TCrI 2, k. 309v, 1491 r.

⁸⁹ ASK I 36, k. 188, k. 218.

⁹⁰ BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 484-486.

⁹¹ AAL 152, k. 248-248v, k. 322v.

⁹² Własność kniazia Hurki, później Rzeszowskich; C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 26.

⁹³ ASK I 36, k. 188, k. 218, 1531 r.; ASK I 35, k. 181v, 1533 r., podobnie ŻD XVIII, 1, s. 196, 1564 r.

⁹⁴ MRPS IV, 12696, 1520 r.; tamże, 4199, 1523 r.; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 105.

⁹⁵ ASK I 36, k. 178v, k. 211.

⁹⁶ AAL 150, k. 95-96.

⁹⁷ AAL 152, k. 776; PSB XXIV, s. 515-518.

⁹⁸ AAL 159, k. 144; AAL 163, s. 1315.

⁹⁹ AAL 150, k. 95v.

¹⁰⁰ Fundatorem był zapewne Stanisław Ostroróg, mąż Zofii Tęczyńskiej, która uwiązała go w dobra kryłowskie: J a n e c z e k, dz. cyt., s. 105-107; zob. też: K u r t y k a, dz. cyt., s. 447.

¹⁰¹ ASK I 34, k. 740, 1533 r. Być może należy też zaliczyć wymieniany w rejestrze Czernięciniec.

¹⁰² MRPS III, 162, 1502 r, wymienia je również rejestr z 1531 r., ASK I 36, k. 178v, k. 211.

14. KUMÓW

P a r a f i a: początków funkcjonowania kościoła być może należy doszukiwać się w latach 1417-1434¹⁰³. Zachowała się kopia dokumentu erekcyjnego z 1434 r., w którym także ostatecznie potwierdzono uposażenie kościoła i plebana¹⁰⁴.

W e z w a n i e: Nawiedzenie NMP, św. Dominik, św. Wawrzyniec, św. Dorota¹⁰⁵.

P a t r o n a t: biskupi, fundator Jan Biskupiec¹⁰⁶.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Kumów, 1. Białopole, 2. Buśnia Wielka (Busieniec¹⁰⁷), 3. Buśnia Mała (Bušno), 4. Dryszczów 5. Haliczany, 6. Klesztów, 7. Koczów, 8. Leszczany, 9. Leśniowice, 10. Mołodutyn, 11. Niebie, 12. Plisków, 13. Pobołowice, 14. Putnowice, 15. Rakołupy, 16. Roztoka, 17. Rożdżałów, 18. Sielec, 19. Sielcze (Krzywiczka), 20. Strachosław, 21. Uchanie, 22. Wierzchowiny, 23. Wojsławice, 24. Wolawce, 25. Wołkowiany, 26. Wysokie, 27. Żdżane; wiek XVI: dochodzą Czerniów, Krasne, Łyszcz, Niedziałowice, Siedliszczki, Wygnanice¹⁰⁸, Jarosławiec¹⁰⁹, Lipinki, Wola Leszczańska¹¹⁰; ubyły: Białopole, Bušno, Dryszczów, Koczów, Leśniowice, Niebie¹¹¹, Rakołupy, Rożdżałów, Strachosław, Uchanie, Wierzchowiny, Wojsławice, Wołkowiany, Wysokie, Żdżane.

15. LIPIE¹¹²

P a r a f i a: w 1403 r. biskup chełmski Stefan eryguje kościół parafialny w Lipiu i potwierdza wyznaczone mu uposażenie¹¹³. Kościół zamieniony na zbór w 1547 r., został odrestaurowany w 1604 r.¹¹⁴

W e z w a n i e: św. Krzyż¹¹⁵.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Mikołaj Latyczyński.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Lipie, 1. Latyczyn, 2. Ostrów, 3. Radecznicza, 4. Sąsiadka, 5. Sułowiec, 6. Tworyczów, 7. Zaporze¹¹⁶; wiek XVI: do-

¹⁰³ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 212-213, 237.

¹⁰⁴ AVAK XXIII, 272; ZDM V, 1404; AAL 150, k. 126-127v; AAL 164, k. 210-211; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 60-63.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Identyfikacja Busienca-Bušna, zob.: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 34-35.

¹⁰⁸ ASK I 34, k. 541-542v, 1538 r.

¹⁰⁹ ASK I 37, k. 305v, 1538 r.

¹¹⁰ ŻD XVIII, 1, s. 179, 1564 r.

¹¹¹ Osada zaginiona.

¹¹² Dziś Mokrelipie.

¹¹³ ZDM V, 1165; AAL 204, k. 206-207; 221v-222v; AAL 208, k. 238-239v; BN BOZ 1815, s. 42; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 447-450.

¹¹⁴ AAL 150, k. 122v-124; AAL 204, k. 200-229.

¹¹⁵ AAL 150, k. 122v.

¹¹⁶ Tamże, ZDM V, 1165.

chodzą 8. Chłopków, 9. Gorajec, 10. Wola¹¹⁷, 11. Łętownia¹¹⁸; brak Ostrowa i Zaporza.

16. LUBOML

P a r a f i a: kościół został prawdopodobnie erygowany na przełomie 1409/1410 r.¹¹⁹, natomiast jego uposażenie zostało zagwarantowane w dokumencie lokacyjnym miasta¹²⁰, o czym się dowiadujemy przy okazji powiększenia uposażenia w 1414 r.¹²¹

W e z w a n i e: Święta Trójca¹²².

P a t r o n a t: królewski, fundator Władysław Jagiełło¹²³.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XIV-XV brak danych; wiek XVI: Luboml, 1. Bereżce, 2. Jagodzin, 3. Hołowno, 4. Horodno, 5. ½ Kremno, 6. Kuźniszcze, 7. Łuków, 8. Lubochinie, 9. Nowosiółki, 10. Nudyże, 11. Okunin, 12. Olesk, 13. Omoków, 14. Podstawie, 15. Połapy, 16. Radziechów, 17. Ruda Koszerska, 18. Rymacze, 19. Szack, 20. Świtez, 21. Stun, 22. Wiśniów, 23. Zapole¹²⁴, 24. Huszcza, 25. Maszów, 26. Podhorodno¹²⁵; wiek XVII: dochodzą Skiby, Równe, Wole Wołczkowe (Lacka i Ruska)¹²⁶; brak: Hołowno, Horodno, Łuków¹²⁷, Lubochinie, Nowosiółki, Nudyże, Okunin, Olesk, Omoków, Połapy, Ruda Koszerska, Świtez, Wiśniów, Huszcza¹²⁸.

17. ŁOPIENNIK GÓRNY

P a r a f i a: kościół powstał być może wkrótce po lokacji wsi na prawie niemieckim w 1426 r.¹²⁹ Pierwsza wzmianka w 1455 r.: *Mathias vicarius in Lopyennik*¹³⁰.

¹¹⁷ ASK I 36, k. 191v-192, k. 221-221v, 1531 r.; ASK I 35, k. 184v-185, 1533 r.

¹¹⁸ ŻD XVIII, 1, s. 199-200.

¹¹⁹ F i j a ł e k, dz. cyt., s. 21.

¹²⁰ Niestety znany tylko regest dokumentu lokacyjnego, zresztą uznany za falsyfikat, ZDM VI, 1772; AAL 150, k. 37v, 1412 r.

¹²¹ Ewidentny falsyfikat, prawdziwa co najwyżej data fundacji, czy też raczej pomnożenia uposażenia kościoła parafialnego, ZDM V, 1788; AAL 153, k. 501v-502v; AAL 157, s. 1076-1077; AAL 163, s. 1157-1158; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 99-100.

¹²² AAL 150, k. 37v; AAL 151, k. 256.

¹²³ AAL 160, k. 370.

¹²⁴ ASK I 36, k. 180v-182v, k. 212v-214, 1531 r.; ASK I 34, k. 744-746, 1533 r.

¹²⁵ ASK I 37, k. 312-313v, 1535 r.

¹²⁶ AAL 149, k. 101v, 1604 r.

¹²⁷ Na gruntach wsi lokowano miasto Maciejów, MRPS V, 1918, 1557 r.

¹²⁸ Huszcza w latach 1564-1565 została przyłączona do starostwa hrubieszowskiego, Žer. III, s. 108-109, zob. też: C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 39.

¹²⁹ B i e n k o w s k i, dz. cyt., s. 240. W wizytacji 1635-1638 r. stwierdzono, że *litterae foundationis... sunt deperdita*, AAL 150, k. 14, podobnie AAL 152, k. 246v; AAL 154, k. 275.

¹³⁰ B i e n k o w s k i, dz. cyt., s. 240; AAL 2, k. 90v.

W e z w a n i e: św. Bartłomiej apostoł¹³¹.

P a t r o n a t: królewski¹³².

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: brak danych; wiek XVI: Łopiennik, 1. Krzywe¹³³, 2. Dobryniów¹³⁴, 3. Małochwiej¹³⁵; wiek XVII, zaznaczono podział Łopiennika na: Lacki, Ruski, Ziemiański (Olszanke)¹³⁶.

18. ŁYSZCZ – patrz Pawłów.

19. MACIEJÓW

P a r a f i a: kościół ufundowany i erygowany w 1558 r.¹³⁷, ponownie uposażony w 1596 r.¹³⁸

W e z w a n i e: św. Stanisław, św. Anna¹³⁹.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Stanisław Maciejowski¹⁴⁰.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Maciejów, 1. Bielice, 2. Czernce, 3. Horodno, 4. Komarów, 5. Łuków, 6. Mosur, 7. Okunin, 8. Olesk, 9. Poczapy, 10. Ruda Koszerska, 11. Stakor, 12. Wysock, 13. Zaczernce¹⁴¹; wiek XVII: stwierdzono brak wsi parafialnych¹⁴².

19. OLCHOWIEC

P a r a f i a: kościół – początkowo filialny – parafii w Łyszczu¹⁴³. Pozostały ślady starań o zwolnienie z obowiązków filialnych wobec kościoła macierzystego¹⁴⁴. Ostatecznie parafię erygowano w 1457 r.¹⁴⁵

¹³¹ AAL 150, k. 13; AAL 151, k. 272v.

¹³² Wieś była własnością królewską, co można potwierdzić w latach 1426-1750, odpowiednio: Proch. 60, Ptaś. 117; AAL 157, s. 1123.

¹³³ ASK I 35, k. 188, 1533 r.

¹³⁴ ASK I 51, k. 571, 1538 r.

¹³⁵ ŻD XVIII, 1, s. 193, 1564 r.

¹³⁶ AAL 151, k. 272v-273v, 1672 r., podobnie AAL 157, s. 1119, 1750 r., a nie tylko nadmieniano *Lopiennik Utraque*, ASK I 36, k. 195v, k. 224-224v, 1531 r.

¹³⁷ AAL 150, k. 53v; BPAN Kraków 2372, teki ks. Wadowskiego, k. 126-126v.

¹³⁸ Tamże, AAL 160, k. 376; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 106-111.

¹³⁹ AAL 160, k. 376.

¹⁴⁰ AAL 150, k. 53v.

¹⁴¹ ŻD XVIII, 1, s. 188-189. Rejestr wymienia również: Maszów, Podhorodno, Podstawie, Radziechów, Stun – wsie, które prawdopodobnie należały jednak do parafii lubomelskiej, zob. wyżej.

¹⁴² *Villae parochiales nulle sunt ex littere foundationis propter oppidum Macieiow, quia ubique schisma grece religionis viget*, AAL 149, k. 106. Ale w XVIII wieku uwzględniono już 15 wsi parafialnych, AAL 154, k. 464, 1729 r.

¹⁴³ *Ecclesia fuerit filiam ecclesiae Lisczensis*, AAL 152, k. 628; B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 242-243.

¹⁴⁴ Falsyfikat z 1419 r., ZDM V, 1311.

¹⁴⁵ AAL 152, k. 631v-632v; AAL 163, s. 689-691; AAL 180, s. 380-382; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 66-72.

W e z w a n i e: św. Mikołaj, św. Leonard, św. Małgorzata¹⁴⁶, wiek XVI: dotychczasowe patrocinia poprzedzono kolejnymi: Wniebowzięcie NMP, św. Jan¹⁴⁷.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Mikołaj Bazanek¹⁴⁸.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Olchowiec, 1. Busówno, 2. Cyców, 3. Syczyn, 4. Świerszczów, 5. Święcica¹⁴⁹; wiek XVI: dochodzą 6. Bezek, 7. Głębokie, 8. Nowystaw, 9. Stręczyn (Streczewo), 10. Wola Świerszczowska¹⁵⁰; wiek XVII: tylko wieś znane z XV w., bez Cycowa¹⁵¹.

20. ORCHÓW¹⁵²

Parafia: zachowała się kopia przywileju fundacyjnego i confirmacyjnego kościoła z 1507 r.¹⁵³

W e z w a n i e: NMP, św. Jan¹⁵⁴.

P a t r o n a t: szlachecki, fundatorzy: Jerzy i Krystyn Krupscy¹⁵⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Orchów, 1. Luta, 2. Okuninka, 3. Orchówek (Orchovo)¹⁵⁶; wiek XVII: brak Luty¹⁵⁷; wszystkie wymienione wsie występują w XVIII w. oraz dochodzą: Sobibór, Żłobek¹⁵⁸.

OSTRZYCA – patrz Tarnogóra.

21. PAWŁÓW

P a r a f i a: pierwotnie kościół parafialny znajdował się w Łyszczu, od 1419 r. należącym do dóbr stołowych biskupstwa chełmskiego¹⁵⁹. Został uposażony i erygowany w 1421 r.¹⁶⁰ Na początku XVI w. kościół popadł w ruinę, dlatego za zgodą plebana Stanisława, biskup chełmski, Jakub Buczacki, 14 września 1538 r. dokonał translacji centrum parafialnego do Pawłowa¹⁶¹.

¹⁴⁶ Tamże.

¹⁴⁷ AAL 152, k. 628.

¹⁴⁸ Tamże, k. 631v-632v.

¹⁴⁹ Tamże, oraz falsyfikat ZDM V, 1311.

¹⁵⁰ ŻD XVIII, 1, s. 185-186.

¹⁵¹ AAL 149, k. 118v, 1604 r.

¹⁵² Obecnie Orchówek, AAL 180, s. 472.

¹⁵³ AAL 180, k. 480-482; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 434-435.

¹⁵⁴ Tamże.

¹⁵⁵ AAL 150, k. 116v-117v.

¹⁵⁶ ŻD XVIII, 1, s. 185, 1564 r.

¹⁵⁷ AAL 149, k. 107.

¹⁵⁸ AAL 154, k. 425, 1729 r.

¹⁵⁹ ZDM VII, 1881.

¹⁶⁰ AAL 150, k. 42.

¹⁶¹ Tamże, k. 42v. Błędnie wytyczony okręg parafii pawłowskiej odnotowano już w 1531 r., ASK I 36, k. 174v-175.

W e z w a n i e: NMP, św. Dominik?¹⁶², od 1538 r. św. Marcin¹⁶³.

P a t r o n a t: biskupi, fundator Jan Biskupiec¹⁶⁴.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV?¹⁶⁵: Pawłów, 1. Busówno, 2. Chojno Nowe (Wola Chojęńska), 3. Chojno Stare, 4. Chojeniec, 5. Hruszów, 6. Janowica, 7. Kanie, 8. Kobyle, 9. Krasne, 10. Liszno, 11. Łyszcz, 12. Mogielnica, 13. Mogielnica Nowa, 14. Rybie, 15. Siedliszcza (Korybutowe), 16. Siedliszczki, 17. Stajne, 18. Święcica, 19. Wola Święcicka, 20. Wyczółków, 21. Żulin, oraz *Olchowiec in qua est ecclesia parochialis et rector eiusdem, Besko, Krzywa Wola, Czyczow!*¹⁶⁶; wiek XVI: w 1564 r. brak jeszcze w źródłach Wyczółków¹⁶⁷, odchodzą: Święcica, Wola Święcicka; dochodzą: Borowica, Rejowiec, Sawczyn (Wereszcze), Wola Żulińska¹⁶⁸; wiek XVII: wizytacja z 1604 r. nie uwzględnia Busówna, Święcicy i Woli Święcickiej¹⁶⁹, poza tym jest zbieżna z wizytacją 1635 r.¹⁷⁰

22. PŁONKA

P a r a f i a: kościół być może powstał w latach 1422¹⁷¹-1429¹⁷², jednak pierwsza bezpośrednia wzmianka o plebanie płoneckim, Wojciechu z Bystrzejowic, pochodzi z 1434 r.¹⁷³ W 1525 r. dochody kościelne z parafii w Krasnymstawie, Parczewie i Płonce zostały przekazane na rzecz wikarych kościoła katedralnego w Krasnymstawie i proboszcza bądź też komendarza płoneckiego¹⁷⁴.

W e z w a n i e: Narodzenie NMP¹⁷⁵.

P a t r o n a t: królewski¹⁷⁶.

¹⁶² Ponieważ nie wiemy, pod jakim wezwaniem funkcjonował kościół w Łyszczu, takie przypuszczenie oparte na patrociniach kościołów fundowanych przez Jana Biskupca wysunął L. Bieńkowski (dz. cyt., s. 240-241).

¹⁶³ AAL 150, k. 42v.

¹⁶⁴ AAL 150, k. 42.

¹⁶⁵ L. Bieńkowski (dz. cyt.) przyjmuje bez zastrzeżeń liczbę wsi parafialnych wymienioną w wizytacji z 1635 r. jako identyczną ze stanem z XV w., co budzi duże wątpliwości, zob. C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 32.

¹⁶⁶ AAL 150, k. 44.

¹⁶⁷ Wieś pojawia się w materiale źródłowym dopiero w 1589 r., ASK I 37, k. 951.

¹⁶⁸ ŻD XVIII, 1, s. 180-181, 1564 r.

¹⁶⁹ AAL 149, k. 120.

¹⁷⁰ AAL 150, k. 44, zob. wyżej.

¹⁷¹ Z tego roku posiadamy pierwszą informację o funkcjonowaniu wsi na prawie niemieckim: *Janussius scultetus de Plonka*, SPPP VII, 1592.

¹⁷² Informacja o łanach plebańskich w Płonce, Proch. 69, zob. też rejestry dokumentów: Ryk., s. 253; Ptaś. 120.

¹⁷³ P l o ś c a n s k i j, dz. cyt., s. 184; B i e n k o w s k i, dz. cyt., s. 243-244.

¹⁷⁴ AAL 152, k. 984.

¹⁷⁵ AAL 150, k. 17; AAL 152, k. 984v, jedynie NMP.

¹⁷⁶ Wieś była własnością królewską od 1359 r., ZDM IV, 961.

Okręg parafialny, wiek XVI: Płonka, 1. Maszów, 2. Ostrów, 3. Rudnik, 4. Średnie, 5. Staw, 6. Ujazdów, 7. Wierzbica¹⁷⁷, 8. Gruszka, 9. Mościska, 10. Nawóz¹⁷⁸, 11. Gany (Długiełozy), 12. Kaszuby (Kuszaby), 13. Równianki, 14. Rudniczek, 15. Tarzymiechy¹⁷⁹; wiek XVII: opisany jedynie okręg dziesięcinny obejmował Gany, Gruszkę, Maszów, Nawóz, Rudnik, Staw, Wierzbicę¹⁸⁰.

23. PRZEWAŁY

Parafia: dysponujemy kopią dokumentu fundacyjnego z 20 listopada 1464 r.¹⁸¹ Funkcjonowanie kościoła parafialnego zostało ostatecznie confirmowane 4 grudnia 1474 r.¹⁸²

W e z w a n i e: NMP, Św. Trójca¹⁸³.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Hurko Mikulicz¹⁸⁴

Okręg parafialny, wiek XV: okręg dziesięcinny Przewały, 1. Dolsk, 2. Szczytyn¹⁸⁵; wiek XVI: Nowosiółki, Ochodniki, Omoków, Troskowszczyzna¹⁸⁶; wiek XVII: wymienione tylko Nowosiółki, Ochodniki, Osereby¹⁸⁷.

24. RATNO

Parafia: ponieważ miasto zostało lokowane na prawie niemieckim w 1440 r.¹⁸⁸, być może w tym czasie powstał też kościół¹⁸⁹. Niestety, pierwsza wzmianka potwierdzająca istnienie kościoła, pochodzi dopiero z 1504 r.: *de villa Rayovyszcze marcam solvebatur, hanc terram (Golyanowska) regia maiestas dedit ecclesie Rathnensis plebano*¹⁹⁰. Kościół został odnowiony i ponownie uposażony w 1624 r.¹⁹¹

W e z w a n i e: NMP, św. Jakub apostoł, św. Leonard opat¹⁹².

P a t r o n a t: królewski.

¹⁷⁷ ASK I 36, k. 193-194, k. 222v-223, 1531 r., podobnie ASK I 34, s. 186-186v, 1533 r.

¹⁷⁸ ASK I 51, s. 568-569, 1538 r.

¹⁷⁹ ŻD XVIII, 1, s. 197, 1564 r.

¹⁸⁰ AAL 150, k. 17-19, 1635 r.

¹⁸¹ AAL 152, k. 680-681; AAL 159, k. 573-574; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 103-105.

¹⁸² AAL 150, k. 51v; AAL 154, k. 470v.

¹⁸³ AAL 152, k. 680v.

¹⁸⁴ Tamże, AAL 159, k. 573.

¹⁸⁵ AAL 152, k. 681; AAL 159, k. 573v.

¹⁸⁶ ŻD XVIII, 1, s. 188, 1564 r.

¹⁸⁷ AAL 149, k. 107v, 1604 r., ale w XVIII w. jest wymienionych 10 wsi (Cmyków, Dolsk, Ochodniki, Olesk, Osereby, Sosnówka, Szczytyn, Staweczki Małe, Zaglińce, Zastawie) AAL 154, k. 470v, 1729 r.

¹⁸⁸ ZDM VIII, 2277; MRPS IV, supl. 743.

¹⁸⁹ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 245.

¹⁹⁰ ZNTŠ XXVI, s. 6; ASK I 37, k. 183v.

¹⁹¹ AAL 150, k. 48.

¹⁹² MRPS III, 1654, 1504 r.; B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 245.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Ratno, 1. Buziaki, 2. Cyr, 3. Czernce, 4. Datyn, 5. Dubeczno, 6. Głuchy, 7. Głusza, 8. Jarewiszczce, 9. Leleków, 10. Michnowice, 11. Niewiara, 12. Ołble, 13. Potupl, 14. Radziszlaw, 16. Samary, 17. Szczodrohoszcza, 18. Szczytyn, 19. Synów, 20. Tur, 21. Wieluńce, 22. Wietły, 23. Zalesie, 24. Zamszany, 25. Zarzecze, 26. Zastawie¹⁹³, 27. Borki, 28. ½ Kremno¹⁹⁴; wiek XVII: wymieniono tylko czternaście wsi, z których poddani uiszczali plebanowi dań miodową w miarach lipecznych¹⁹⁵.

25. SAWIN

P a r a f i a: kościół musiał istnieć przed 1531 r., kiedy na podstawie sawińskiego okręgu parafialnego przeprowadzono rejestr poboru łanowego¹⁹⁶. Kościół parafialny został ponownie uposażony 28 maja 1544 r.¹⁹⁷

W e z w a n i e: Przemienienie Pańskie¹⁹⁸.

P a t r o n a t: biskupi.

O k r ę g p a r a f i a l n y, Sawin, 1. Andrzejów, 2. Brus, 3. Chojno, 4. Chylin, 5. Hańsk, 6. Kołacze, 7. Kulczyn, 8. Ostrów, 9. Pulmo, 10. Świerszczów, 11. Tarnów, 12. Wola Tarnowska, 13. Wereszczyn, 14. Wola Wereszczyńska, 15. Wytyczno¹⁹⁹, 16. Kozia Góra, 17. Lejno, 18. Łomnica, 19. Pieszowola, 20. Orzechów Nowy, 21. Orzechów Stary, 22. Sosnowica, 23. Turno, 24. Zienki²⁰⁰; wiek XVII: wizytacja 1604 r. wymienia zaledwie dziewięć osad²⁰¹.

26. SIENNICA RÓŻANA

P a r a f i a: zachowały się kopie przywileju fundacyjnego z 1468 r.²⁰² Kościół w okresie reformacji nie funkcjonował, odbudowany i ponownie uposażony 28 grudnia 1607 r.²⁰³

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP, św. Jan ewangelista, św. Andrzej apostoł, św. Wojciech męczennik²⁰⁴.

¹⁹³ ASK I 36, k. 182v-184v, k. 214-215v, 1531 r., podobnie ASK I 34, k. 746-749, 1533 r., identycznie ASK I 37, k. 313v-315v, 1535 r.

¹⁹⁴ ŻD XVIII, 1, s. 190-191, 1564 r.

¹⁹⁵ AAL 149, k. 103v, 1604 r.

¹⁹⁶ ASK I 36, k. 175-176v, k. 208v-209.

¹⁹⁷ AAL 150, k. 117v-118. A. Wadowski datę 1544 r. błędnie uznał za moment fundacji kościoła, BPAN Kraków 2372, teki ks. Wadowskiego, k. 99.

¹⁹⁸ AAL 152, k. 533.

¹⁹⁹ ASK I 34, k. 736-737v, 1533 r., podobnie ASK I 37, k. 307v-308, 1535 r.

²⁰⁰ ŻD XVIII, 1, s. 181-183, 1564 r.

²⁰¹ W tym Chutcze, Pniówno i niezidentyfikowane Wrowieczki, AAL 149, k. 115v. Dwie pierwsze należą do parafii chełmskiej, zob. wyżej.

²⁰² AAL 152, k. 272-273v; AAL 158, s. 450-451; AAL 191, k. 83v-84v; APL, Parafie rzymskokatolickie, Siennica 1; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 22-24.

²⁰³ AAL 150, k. 44v-45v; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 409-411.

²⁰⁴ Zob. przyp. 202.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Mikołaj Róża z Wojcieszkowic²⁰⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Siennica Różana, 1. Siennica Nadolna, 2. Wola Siennicka²⁰⁶ oraz zapewne Siennica Królewska, Kanie, Kobyle z Wolą i Stajne²⁰⁷

27. SITANIEC

P a r a f i a: pierwsza wzmianka pochodzi z 1434 r. Wystąpił wówczas w źródłach pleban Urban²⁰⁸. Kościół powtórnie uposażony w 1485 r.²⁰⁹

W e z w a n i e: NMP, św. Wojciech biskup i męczennik, św. Bartłomiej apostoł²¹⁰.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Wojciech (Woś) z Sitańca²¹¹.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI (XV?): *villae iure parochialis ab antiquo ad hanc ecclesiae spectantes*, Sitaniec, 1. Janiowice, 2. Jarosławiec, 3. Kalinowice, 4. Sitno, 5. Stabrów, 6. Szopinek, 7. Udrycze, 8. Wolica, 9. ½ Wysokie²¹².

28. SKIERBIESZÓW

P a r a f i a: nieznany z imienia pleban skierbieszowski pojawia się w 1428 r.²¹³ Formalna erekcja i zatwierdzenie uposażenia kościoła odbyło się w 1436 r.²¹⁴

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP, św. Dominik²¹⁵.

P a t r o n a t: biskupi, fundator Jan Biskupiec²¹⁶.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Skierbieszów, 1. Cieszyn, 2. Cześniki, 3. Drewniki, 4. Hajowniki, 5. Huszczka Dzierążkowa (Cholewina), 6. Huszczka

²⁰⁵ Tamże; PSB XXI, s. 107.

²⁰⁶ ASK I 35, k. 180v-181, 1533 r. Rejestr z 1564 r. nie wyodrębnia siennickiego okręgu parafialnego, kościół bowiem był zamieniony na zbór, ŻD XVIII, 1, s. 193.

²⁰⁷ Bez Żdżanego niewątpliwie związanego z parafią chełmską, ASK I 36, k. 187-188, k. 217v-218, 1531 r.

²⁰⁸ P l o š č a n s k i j, dz. cyt., 182.

²⁰⁹ Kopia przywileju AAL 158, s. 278; AAL 160, k. 350; APL, Parafie rzymskokatolickie, Sitaniec 1.

²¹⁰ AAL 152, k. 439; AAL 158, s. 272.

²¹¹ B i e Ń k o w s k i, dz. cyt., s. 246, zob. też: S o c h a n i e w i c z, dz. cyt., s. 149 n; J a n e c z e k, dz. cyt., s. 44.

²¹² AAL 158, s. 282. W rejestrze z 1531 r. brak Kalinowic, Sitna i Wolicy, ASK I 36, k. 118v-119, k. 155v.

²¹³ AVAK XXIII, s. 183; B i e Ń k o w s k i, dz. cyt., s. 213, 247. Pojawiającą się w aktach wizytacji datę fundacji określaną na 1402 r. należy uznać za ewidentną pomyłkę, AAL 163, s. 182. Data nawiązywała do ponownego uposażenia kościoła po zniszczeniach tatarskich w 1502 r., AAL 163, s. 158-159.

²¹⁴ AVAK XXIII, 15; ZDM V, 1416. W wizytacjach pojawia się też błędna datacja odpisu dokumentu – 1426 r., AAL 163, s. 157-158; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 382-387 oraz jego streszczeń AAL 152, k. 316; AAL 163, s. 235.

²¹⁵ AVAK XXIII, 15; ZDM V, 1416.

²¹⁶ Tamże.

Serbinowa, 7. Huszczka Wołoska, 8. Hówiec, 9. Łaziska, 10. Moszczone, 11. Stryjów, 12. Sulmice, 13. Wola, 14. Zabytów, 15. Żuków²¹⁷; wiek XVI: wymieniono jedynie Cieszyn, Hajowniki²¹⁸, Wołę Hajownicką²¹⁹, Wysokie²²⁰; wiek XVII: okręg dziesięcinny obejmował Cieszyn, Drewniki, Hajowniki, Huszczkę, Hówiec, Łaziska, Niezabitów, Stryjów, Strzyżów, Sulmice, Wołę Hajownicką, Żuków²²¹.

29. SURHÓW

P a r a f i a: jeszcze na przełomie XVI/XVII w. wieś pod względem obsługi duszpasterskiej podlegała wikariuszom krasnostawskim. W 1615 r. erygowano nowy kościół i utworzono prebendę z pensją wysokości 40 florenów²²². Kościół ponownie uposażony w 1675 r.²²³

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP²²⁴.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Stefan Górecki²²⁵.

O k r ę g p a r a f i a l n y, Surhów.

30. SZCZEBRZESZYN

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1394 r.: *Johannes rector ecclesiae de Szczebreszyn*²²⁶. W 1397 r. kościół został uposażony dziesięciną z gruntów miejskich i pól manów prywatnego powiatu szczebreskiego²²⁷, a w 1398 r. wsią Sułów, co aprobował arcybiskup halicki, dokonując zapewne erekcji parafii²²⁸. Wreszcie również w 1398 r. włość szczebreska z ludnością została włączona do diecezji halickiej²²⁹.

W e z w a n i e: św. Mikołaj²³⁰.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Dymitr z Goraja²³¹.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Szczebreszyn, 1. Białobrzegi, 2. Bodaczów, 3. Bortatycze, 4. Brody, 5. Brody Średnie, 6. Deszkowice, 7. Niedzieliska, 8. Płoskie, 9. Rozłopy, 10. Wieprzec, 11. Wszepsy²³², 12. Wola Płoskie, 13. Zaru-

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ ASK I 36, k. 174v, k. 207v-208, 1531 r.

²¹⁹ ASK I 34, k. 735, 1533 r.

²²⁰ ŻD XVIII, 1, s. 179-180, 1564 r.

²²¹ AAL 150, k. 155v, 1638 r.

²²² AAL 150, k. 46.

²²³ AAL 152, k. 247v; AAL 191, k. 161v-162.

²²⁴ AAL 159, k. 193.

²²⁵ AAL 150, k. 46; AAL 158, s. 324.

²²⁶ AAL 160, k. 60v-61; B i e n k o w s k i, dz. cyt., s. 248-249.

²²⁷ AAL 160, k. 60v-61.

²²⁸ Tamże, k. 61.

²²⁹ ZDM IV, 1136; AAL 160, k. 59v-60; APL, Parafie rzymskokatolickie, Szczebreszyn 1.

²³⁰ Tamże.

²³¹ Tamże.

²³² Obecnie zaginiona; C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 14.

dzie, 14. Złojec²³³, 15. Hyża, 16. Kulików, 17. Michałów, 18. Nielisz, 19. Powąłka, 20. Siedliska, 21. Sułów, 22. Topornica, 23. ½ Wysokie, 24. Wywłoczka, 25. Żrebce, 26. Żurawica²³⁴.

31. ŚWIERŻE

P a r a f i a: zachowały się kopie dokumentu fundacyjnego kościoła z 1443 r.²³⁵ Parafia, opustoszała w okresie reformacji, została odnowiona w 1624 r.²³⁶

W e z w a n i e: NMP, św.św. Piotr i Paweł apostołowie²³⁷.

P a t r o n a t: szlachecki, fundatorzy: Piotr Wołczek Rokutowicz, Maciej Smok, Jan Wydźga²³⁸.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: Świerże, 1. Dorohusk, 2. Brzeźno, 3. Kamień, 4. Pławanice, 5. Rudka, 6. Siedliszcze, 7. Stuni, 8. Wola Świerże²³⁹ i prawdopodobnie 9. Równo²⁴⁰; wiek XVI: dochodzą 10. Bukowa, 11. Łukówek, 12. Piszcz, 13. Przewóz, 14. Stulno, 15. Uhrusk²⁴¹.

32. TARNOGÓRA

P a r a f i a: pierwotnie kościół parafialny znajdował się w Ostrzycy. Tutaj w 1514 r. funkcjonowała *capella parachialis*²⁴², ale być może jej pierwociny sięgają lat sześćdziesiątych XV w., kiedy w źródłach pojawia się *Floriannus Andreae Chotczec de Ostrica presbiter chelmensis dioecesis*²⁴³. W pobliskiej, nowo lokowanej Tarnogórze 19 maja 1544 r. został ufundowany kościół parafialny²⁴⁴. Do nowej parafii 9 maja 1552 r. został afiliowany kościół w Ostrzycy²⁴⁵.

W e z w a n i e: św. Zofia²⁴⁶

²³³ ASK I 35, k. 183-184, 1533 r.

²³⁴ ŻD XVIII, 1, s. 200-201, 1564 r.

²³⁵ ZDM III, 649; AAL 159, k. 630v-631; AAL 163, s. 741-742; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 418-421. Dokument fundacyjny zaginął już w XVI w., jednak wcześniej (1492 r.) był ingrosowany do akt krasnostawskich, AAL 151, k. 254.

²³⁶ AAL 150, k. 19-20v; AAL 158, s. 389-389a.

²³⁷ ZDM III, 649, AAL 159, k. 630v-631; AAL 163, k. 741-742.

²³⁸ Tamże.

²³⁹ Tamże.

²⁴⁰ Wieś, która wraz z Pławanicami została nadana Piotrowi Wołczkowi przez króla Władysława III w 1442 r., ZDM III, 612.

²⁴¹ ASK I 34, k. 740v-741v, 1533 r.; ASK I 37, k. 310v, 1535 r., pominięto wzmiankowane w obu rejestrach Liszno, niewątpliwie przynależne do parafii pawłowskiej.

²⁴² MRPS IV, 2301.

²⁴³ J. M i k u l a, *Polacy w Czechach i ich rola w rozwoju husytyzmu*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 11(1966), s. 18, przyp. 63; zob. C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 24.

²⁴⁴ AAL 150, k. 68v-70; MRPS IV, 21490.

²⁴⁵ Tamże, k. 69v; AAL 158, s. 810-816; BPAN Kraków 2373/2, teki ks. Wadowskiego, s. 367-371.

²⁴⁶ *Diecezja lubelska*, s. 216.

P a t r o n a t: królewski, fundator Jan Tarnowski²⁴⁷.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Ostrzyca, 1. Izbica, 2. Huszczki, 3. Mchy, 4. Monastyr, 5. Romanów, 6. Sulmice, 7. Stryjów, 8. Wirkowice, 9. Zabıtów²⁴⁸; (Tarnogóra:) 10. Dworzyska, 11. Krasne, 12. Piaski Szlacheckie²⁴⁹; wiek XVII: dochodzi Ostrówek²⁵⁰.

33. TERATYN

P a r a f i a: w 1603 r. stwierdzono, że *litterae foundationis eiusdem ecclesiae non sunt*, kościół zaś od pięćdziesięciu lat jest *ultra desolata*, dlatego też został ponownie uposażony²⁵¹. Zamiar restauracji parafii widocznie nie powiódł się, gdyż kościół w okresie późniejszym zanika. Funkcje duszpasterskie przejęła prepozytura uchańska²⁵², chociaż ślady zależności dostrzegalne są już w 1531 r.²⁵³

W e z w a n i e: brak danych.

P a t r o n a t: szlachecki²⁵⁴.

O k r ę g p a r a f i a l n y, brak danych.

34. TUROBIN

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1447 r., kiedy to istniejący już kościół parafialny otrzymał od papieża Mikołaja V indulgencję²⁵⁵. Kościół w 1530 r. został podniesiony do rangi prepozytury²⁵⁶, do której afiliowano kościół w Czernięcinie oraz powstały w 1461 r.²⁵⁷ na przedmieściu Turobina szpital Świętego Ducha²⁵⁸.

W e z w a n i e: św. Dominik²⁵⁹.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Piotr Szamotulski²⁶⁰.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Turobin, 1. Biskupie, 2. Czernięcin, 3. Dziatkowa Wola (Żurawie), 4. Olszanka, 5. Pstrągowa Wola, 6. Rokitów, 7. Tar-

²⁴⁷ AAL 150, k. 68v-69v.

²⁴⁸ ASK I 36, k. 194v-195, k. 223v-224, 1531 r., podobnie ASK I 35, k. 187v-188, 1533 r.

²⁴⁹ ŻD XVIII, 1, s. 195-196, 1564 r.

²⁵⁰ AAL 150, k. 70, 1636 r.

²⁵¹ AAL 149, k. 40v.

²⁵² AAL 152, k. 258.

²⁵³ W rejestrze poborowym Teratyn został wymieniony w ramach parafii uchańskiej, ASK I 36, k. 176, k. 209v, podobnie ASK I 34, k. 738v, 1533 r.

²⁵⁴ Od 1462 r. własność Koniecpolskich, MRPS IV, 21826.

²⁵⁵ VMPL II, 81.

²⁵⁶ AAL 191, k. 321v-326v.

²⁵⁷ Tamże, k. 321-321v.

²⁵⁸ AAL 158, s. 659-663.

²⁵⁹ VMPL II, 81.

²⁶⁰ Tamże; B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 251.

nawa, 8. Zaporze, 9. Żabno²⁶¹; 10. Wola Guzowa²⁶², 11. Gruszka Zaporska, 12. Turobiniec²⁶³; wiek XVII: dochodzą Gęsia Wola, Ośmiołany, brak Rokitowa, Woli Pstrągowej²⁶⁴.

35. UCHANIE

P a r a f i a: została fundowana i erygowana w 1484 r.²⁶⁵ Kościół zyskał miano prepozytury, gdy w 1574 r. ufundowano przy nim kolegium, składające się z czterech mansonarzy²⁶⁶.

W e z w a n i e: Wniebowzięcie NMP²⁶⁷.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Paweł Jasieński²⁶⁸.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Uchanie, 1. Drohiczany, 2. Husynne, 3. Ostrowie, 4. Pulmiec, 5. Teratyn, 6. Wilków (Wołkowie)²⁶⁹; 7. Wołkowiany, 8. Wola Pulmiecka, 9. Wola Uchańska²⁷⁰; wiek XVII: wymieniono Drohiczany, Wolę Hajownicką (Wolica Uchańska²⁷¹), Wysokie²⁷².

36. UHRUSK

P a r a f i a: kościół musiał powstać pomiędzy 1538 r., kiedy wieś funkcjonowała jeszcze w ramach parafii Świerże²⁷³, a 1564 r., w którym pojawia się uhruski okręg parafialny²⁷⁴. Parafia opustoszała w okresie reformacji została refundowana w 1635 r.²⁷⁵

W e z w a n i e: św. Jan²⁷⁶.

P a t r o n a t: szlachecki.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Uhrusk, 1. Bukowa, 2. Łukówek, 3. Piszcz, 4. Pniówno, 6. Pulmo, 6. Siedliszcze, 7. Sobibór, 8. Wola Pniowska, 9.

²⁶¹ ASK I 35, k. 185-185v, 1533 r.

²⁶² ASK I 51, k. 565v-567v, 1535 r.

²⁶³ ŻD XVIII, 1, s. 201.

²⁶⁴ AAL 150, k. 126, 1637 r.

²⁶⁵ Tamże, k. 110v.

²⁶⁶ Tamże, zob. też: S z a d y, dz. cyt. s. 62.

²⁶⁷ AAL 149, k. 40; AAL 158, s. 1511.

²⁶⁸ AAL 150, k. 110v.

²⁶⁹ ASK I 51, k. 545v-546v, 1538 r.

²⁷⁰ ŻD XVIII, 1, s. 184, 1564 r. W rejestrze z 1531 r. były też wzmiankowane: Olszanka, Miedniki, Kormanów, Lemieszów, Raciborowice i Niewierków (ASK I 36, k. 176v-177, k. 209v-210), lecz kolejne, szesnastowieczne spisy, pomijały te osady.

²⁷¹ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, przyp. 287, s. 44.

²⁷² AAL 149, k. 40, wspomniano tu również o dziesięcinie z Dubu i Roztoki.

²⁷³ ASK I 51, k. 548v.

²⁷⁴ ŻD XVIII, 1, s. 185.

²⁷⁵ AAL 150, k. 41v-42.

²⁷⁶ AAL 151, k. 251v.

Wola Pulmo, 10. Wola Uhruska²⁷⁷; wiek XVII: znany tylko okręg dziesięcinny; Wola Uhruska, Wólka Uhruska (Nowouhrusk), Mszanka, Zastawie oraz dziesięcina z wsi królewskich: Stulno, Macoszyn, Siedliszcze, Osowa (Wola Kosyńska), Bytyń, Zaburze, Kosyń, Szopy, Zbereże²⁷⁸.

37. WERESZCZYN

P a r a f i a: dysponujemy kopiami przywileju fundacyjnego kościoła z 13 kwietnia 1634 r.²⁷⁹, który został erygowany 28 kwietnia tego roku²⁸⁰. Ufundowano też w 1651 r. kapelanię wereszczyńską²⁸¹.

W e z w a n i e: Niepokalane Poczęcie NMP, św. Stanisław biskup, św. Zofia²⁸².

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Zofia Tyszkiewiczowa²⁸³.

O k r ę g p a r a f i a l n y, Wereszczyn, 1. Andrzejów, 2. Brus, 3. Lejno, 4. Łomnica, 5. Pieszowola, 6. Tarnów, 7. Wola Świerszczowska, 8. Wola Tarnowska, 9. Wola Wereszczyńska, 10. Wołoskowola, 11. Wytyczno, 12. Zienki²⁸⁴.

38. WIELĄCZA

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1424 r., występuje: *Petrus rector ecclesiae de Welacza*²⁸⁵. Kościół ponownie uposażony w 1552 r.²⁸⁶

W e z w a n i e: św. Marcin²⁸⁷.

P a t r o n a t: szlachecki²⁸⁸.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Wielącza, 1. Kosobudy, 2. Nawóz, 3. Topólcza, 4. Wola Wieprzecka²⁸⁹; wiek XVII: wymieniono Bortatycze, Niedzieliska, Wieprzec, Złojec²⁹⁰, należące wcześniej do parafii szczebrzeszyńskiej.

²⁷⁷ ŻD XVIII, 1, s. 185.

²⁷⁸ AAL 154, k. 432-432v.

²⁷⁹ AAL 158, s. 1384-1387; AAL 159, k. 447-449; AAL 163, s. 713-715.

²⁸⁰ AAL 150, k. 115v.

²⁸¹ AAL 158, s. 1392-1394; AAL 163, s. 719-721.

²⁸² AAL 158, s. 1384; AAL 152, k. 574v.

²⁸³ AAL 158, s. 1384-1387.

²⁸⁴ AAL 151, k. 245v.

²⁸⁵ ZDM V, 1351; AAL 158, s. 657.

²⁸⁶ AAL 152, k. 467-468; BN BOZ 1815, s. 76; BPAN Kraków 2373/1, teki ks. Wadowskiego, s. 260-261.

²⁸⁷ B i e ń k o w s k i, dz. cyt. s. 252.

²⁸⁸ Tamże. Jednak nie można w pełni zgodzić się z L. Bieńkowskim, który fundatora dopatruje się w osobie Prokopa, bratanka Dymitra z Goraja. Prokop zmarł około 1410 r., więc albo kościół powstał już przed tą datą, albo jego fundatorem był syn Prokopa, Zygmunt, lub jego jedyna córka Zygmunta; C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 14.

²⁸⁹ ASK I 37, k. 320, 1535 r. W rejestrze z 1531 r. odnotowano, poza osadą kościelną, jedynie Nawóz, ASK I 36, k. 191v, k. 221.

²⁹⁰ AAL 150, k. 119v-120v.

39. WOJSŁAWICE

P a r a f i a: zakładając, że kościół powstał niemal jednocześnie z lokacją miasta²⁹¹, jego początki sięgałyby przed 1443 r.²⁹² Jednak pierwszą informację o nim posiadamy dopiero z 1468 r. i dotyczy sporu pomiędzy byłym prepozytem w Wojsławicach Janem i obecnym Mikołajem²⁹³. Nowy, murowany kościół został wzniesiony i uposażony w 1595 r.²⁹⁴

W e z w a n i e: NMP, Wszyscy Święci²⁹⁵.

P a t r o n a t: szlachecki.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Wojsławice, 1. Czortowice, 2. Krasne, 3. Leśniowice, 4. Turowiec²⁹⁶; wiek XVII: tylko Krasne i Nowosiółki²⁹⁷.

40. ZAMOŚĆ

P a r a f i a: o planach budowy świątyni wspominał już przywilej lokacyjny Zamościa z 1580 r.²⁹⁸ W 1581 r. wyznaczono uposażenie na rzecz mającego powstać kościoła parafialnego²⁹⁹, którego realizację urzeczywistniono w 1584 r.³⁰⁰ Jednocześnie przystąpiono do budowy kolegiaty, która przejęła funkcje parafialne. Działalność Kolegiaty oraz Akademii unormowano w 1600 r.³⁰¹ i zatwierdzono rok później³⁰².

W e z w a n i e: św. Krzyż³⁰³, od 1600 r. św. Tomasz, Zmartwychwstanie Pańskie³⁰⁴.

P a t r o n a t: szlachecki, fundator Jan Zamojski.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XVI: Zamość, 1. Matcze, 2. Liski, 3. Turko³⁰⁵; wiek XVII: dochodzi Wólka Infułacka (Janowice Małe)³⁰⁶.

²⁹¹ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 253; *Diecezja lubelska*, s. 166.

²⁹² Wówczas bowiem lokowano tu miasto; S o c h a c k a, dz. cyt., s. 199-200.

²⁹³ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 253.

²⁹⁴ AAL 150, k. 108v-110; AAL 152, k. 251-255.

²⁹⁵ Tamże. W XVIII w. pojawiło się też wezwanie św. Michał Archanioł, AAL 158, s. 1296, 1750 r.

²⁹⁶ ŻD XVIII, 1, s. 183-184. W rejestrze z 1531 r., obok Krasnego i Leśniowic, wzmiankowano Surhów, pomijając Czortowice i Turowiec, ASK I 36, k. 176v, k. 209v.

²⁹⁷ AAL 149, k. 37, 1603 r.

²⁹⁸ AJZ II, dodatek nr 6.

²⁹⁹ AJZ II, dodatek nr 36.

³⁰⁰ AJZ III, nr 49. Akt fundacji parafii tymczasowo przy kościele św. Krzyża, erygowanym w 1581 r.

³⁰¹ Dokument fundacyjny opublikował J. A. Wadowski (*Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899-1900, s. 76-81).

³⁰² APL, Akta Kolegiaty Zamojskiej, sygn. 1-4.

³⁰³ AJZ III, nr 49.

³⁰⁴ AAL 150, k. 131v; AAL 158, s. 1572.

³⁰⁵ AJZ II, dodatek nr 36.

³⁰⁶ F. S t o p n i a k, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1962, s. 29, 68.

41. ZAPORZE

P a r a f i a: kościół ufundowany przed 1422 r.³⁰⁷, zaledwie dwa lata później 8 lipca 1424 r. został pozbawiony praw parafialnych i przekształcony w kaplicę domową (*oratorium privatum*)³⁰⁸. Kaplica nie odzyskała statusu parafii i w okresie późniejszym zanikła.

W e z w a n i e: brak danych.

P a t r o n a t: szlachecki³⁰⁹.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: zapewne opisywał dobra Zaporskich; Zaporze, 1. Gruszkę Zaporską oraz 2. Radecznicę³¹⁰.

42. ŻDANÓW

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1424 r.; *Johannes rector ecclesiae de Zdanow*³¹¹, uchwytny również w 1435 r.³¹²

W e z w a n i e: św. Stanisław³¹³.

P a t r o n a t: szlachecki³¹⁴.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: prawdopodobnie obejmował dobra rodowe Żdanowskich; Żdanów, 1. Skokówka, 2. ½ Pniówka³¹⁵; wiek XVI: dochodzą 3. Jatutów, 4. Hutki, 5. Kalinowice, 6. Lipsko, 7. Łabuńki, 8. Mokre, 9. Suchowola, 10. Szewnia, 11. Topornica³¹⁶; 12. Białowola³¹⁷; 13. Ruskie, 14. Wieprzec, 15. Wola Lipska, 16. Wola Wieprzecka³¹⁸.

43. ŻÓŁKIEW³¹⁹

P a r a f i a: pierwsza wzmianka w 1417 r.; *plebania vacaret in Zolkiew*³²⁰, musiała więc funkcjonować przed tą datą. Kolejne informacje o parafii pochodzą

³⁰⁷ B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 214-215, 254.

³⁰⁸ AAL perg. 3; AAL 158, s. 653-655.

³⁰⁹ Fundatorem był zapewne Jędrzyk Próchnicki, któremu w 1399 r. Dymitr z Goraja – za oddane usługi – nadał Zaporze i Gruszkę Zaporską, BN BOZ 1815, przyp. 64, s. 29.

³¹⁰ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 16-17.

³¹¹ ZDM V, 1351; AAL 158, s. 656-657.

³¹² AAL 160, k. 90; B i e ń k o w s k i, dz. cyt., s. 254-255.

³¹³ BN BOZ 1815, s. 96, 1450 r.

³¹⁴ Żdanów był wsią szlachecką, znaną od 1398 r., ZDM IV, 1136.

³¹⁵ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 17-18.

³¹⁶ ASK I 36, k. 189-190, k. 219-219v, 1531 r., podobnie ASK I 35, k. 181v-182v, 1533 r.

³¹⁷ ASK I 37, k. 318v-319, 1535 r.

³¹⁸ ŻD XVIII, 1, s. 199, 1564 r.

³¹⁹ Obecnie Żółkiewka.

³²⁰ ZDM V, 1288; BO 60/II, k. 19; BPAN Kraków 8822/5, wypisy ks. Kozickiego, s. 45.

dopiero z początków XVI w.³²¹ W dobie reformacji kościół był opustoszały³²². Odbudowany i ponownie uposażony 4 sierpnia 1609 r.³²³

W e z w a n i e: św. Łukasz³²⁴.

P a t r o n a t: szlachecki.

O k r ę g p a r a f i a l n y, wiek XV: zapewne należące wówczas do Żółkiewskich dobra; Żółkiew, 1. Wierzbica, 2. zaginiony Wierzchowystaw³²⁵; wiek XVI: dochodzą 3. Chorupnik, 4. Poperczyn (Wola Żółkiewska), 5. Rożki³²⁶; 6. Suche Lipie³²⁷.

WYKAZ SKRÓTÓW

AAL	– Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych
AGZ	– <i>Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie</i> , t. I-XIX, wyd. L. Tatomir, O. Pietruski, X. Liske, A. Prochaska, Lwów 1868-1906
AJZ	– <i>Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego</i> , t. I-IV, wyd. W. Skobielski, J. Siemiński, K. Lepszy, Warszawa–Kraków 1904-1948
AJZR	– <i>Archiv Jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj Vremennuju Kommissieju dlja razbora drevnich aktov</i> , cz. 7, t. II, Kiev 1890
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
ASK	– Archiwum Skarbu Koronnego w AGAD
AVAK	– <i>Akty izdavaemyje Vilenskoju Archeografičeskoju Kommissieju</i> , t. XIX, XXIII, XXVII, Vil'na 1892-1900
BŁ	– Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie
BN	– Biblioteka Narodowa w Warszawie
BO	– Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu
BOZ	– Biblioteka Ordynacji Zamojskiej
BPAN Kraków	– Biblioteka PAN w Krakowie

³²¹ Wspomniano o niej przy okazji zamiany dóbr pomiędzy Stanisławem Żółkiewskim, sędzią chełmskim, a Andrzejem i Piotrem Radwanami, dziedzicami Żółkwi, TCRI 3, k. 270v-271v, k. 292v-293v, 1518 r.

³²² AAL 151, k. 90-91v; AAL 153, k. 489-490.

³²³ AAL 150, k. 16-17; AAL 154, k. 389v-390; AAL 156, k. 887-889; AAL 158, s. 2402-2404; AAL 191, k. 250v-251v.

³²⁴ AAL 150, k. 17, 1635 r.

³²⁵ C z a r n e c k i, *Sieć osadnicza*, s. 20-21.

³²⁶ ASK I 36, k. 194, k. 223, 1531 r., identycznie ASK I 35, 186v, 1533 r., podobnie ASK I 51, k. 569, 1535 r.

³²⁷ ŻD XVIII, 1, s. 194, 1564 r.

- CDPol – *Codex diplomaticus Poloniae*, ed. L. Ryzyszczewski et Muczowski, t. I, Varsoviae 1847
- CCh I – *Castrensia Chelmensia Inscriptiones* w APL
- ChKG-k – *Chelmski Konsystorz Greckokatolicki* w APL
- Ip. – *Letopis' po Ipatskomu spisku*, izd. Archeografičeskoj Kommissi, S. Peterburg 1871
- KDW – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. V, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908
- MRPS – *Matricularum Regni Poloniae summaria*, cz. I-V, ed. T. Wierzbowski i in., Varsoviae, 1905-1961
- Proch. – *Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*, wyd. A. Prochaska, Lwów 1890
- PSB – *Polski słownik biograficzny*, t. I-XXXIV, Kraków 1935-1992
- Ptaś. – *Opisanie knig' i aktov Litovskoj Metriki*, sost. S.L. Ptšickij, S. Peterburg, 1887
- Ryk. – *Inventarium omnium et singulorum privilegiorum, litterarum diplomatum, scripturarum et monumentorum, quaecunque in Archivo Regni in Arce Cracoviensi continentur per comissarios*, wyd. E. Rykaczewski, Lutetiae Parisiorum 1862
- SPPP – *Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. VII, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1884
- TChD – *Terrestria Chelmensia Decreta* w APL
- TChI – *Terrestria Chelmensia Inscriptiones* w APL
- TCrD – *Terrestria Crasnostaviensia Decreta* w APL
- TCrI – *Terrestria Crasnostaviensia Inscriptiones* w APL
- VMPL – *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. I-II, wyd. A. Theiner, Romae 1860-1861.
- ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, cz. III-VIII, Wrocław 1962-1975
- ZNTŠ – „Zapiski Naukovoho Tovaristva im. Ševčenka”
- ŽD – *Žródła dziejowe*
- Žer. – *Žerela do istoriji Ukraïny-Rusy. Opis korolivščyn v Rus'kych zemljach XVI viku*, wyd. M. Hruševs'kyj, t. III: *Lustracyi korolivščyn v zemlach cholms'koi, belz'skoi, l'vivs'koi, L'viv 1900*; t. IV: *Lustracyja 1570 r.*, L'viv 1903

DEVELOPMENT OF THE PARISH NETWORK OF THE LATIN CHURCH
IN THE CHEŁM PROVINCE
FROM THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY

S u m m a r y

The Chełm province, similar to the remaining Ruthenian territories that were part of the Polish Republic, was a land where two great Christian Churches coexisted: the Latin and the Orthodox ones. Polish settler expansion in the Chełm province was accompanied from the

middle of the 14th century by a fast development of territorial structures of the Latin Church. Formally the beginnings of the Chełm Bishopric go back to 1359 but one can speak about actual functioning of the diocese only from 1417 when it was taken over by Jan Biskupiec.

At the first stage of development of the Church territorial organization the existing system of stronghold centers was used. All the parishes of the district type founded by the King were in towns (Chełm, Hrubieszów, Krasnystaw, Luboml, Ratno, Szczebrzeszyn), which stresses their relation to the town-foundation process. Besides the King's patronage, the Church's, or more precisely the Bishop's, property participated in development and consolidation of the parish network. The Church's fund activity was based on the Chełm Bishops' property. The pastoral institutions in Łyszcz, Skierbieszów, Kumów, Sawin and probably in Dobryniów were founded at the expense of the Diocese's Ordinaries – mainly Jan Biskupiec. The King's and the Bishops' fund movement (dying out as soon as the first half of the 14th century) was outdistanced by parish projects carried out owing to powers and means of the noblemen's property. The nobility did not fail to use the parish organization for economic stimulation of their neighborhood and for improving administration of their lands. This aim was the guiding principle of the 29 noblemen's funds set up until the middle of the thirties of the 17th century.

Altogether 43 parish funds were established in the Chełm province up to 1635. Not all of them were permanent in their character: a few of them vanished completely (3), some churches were translated to new parishes (5), a part of them were reduced to the role of succursal chapels (2). The peak of the fund movement falls on the first half of the 15th century. 50% of all the founding projects were carried out then and all the categories of property participated in it. The proportions of particular types of patronage in the fund movement were not even: noblemen's funds comprised 67%, the King's – 21%, and the Church's – 12%, which probably corresponded to the ownership structure in the Chełm province.

The erected parish churches show a close correlation to the territories that had been settled for a long time. The parish network was a function and emanated from colonization. Most new churches were founded in the southwest and central parts of the province. The parishes of that region also took pride in being the oldest ones. On the other hand, there was a clear deficiency in development of Church institutions in Polesie Lubelskie and the north-east territories of the Chełm province situated on the right bank of the River Bug, that were backward as far as colonization is concerned. The average parish district comprised 244 km², that is a circle whose radius was nearly 9 km. The mean area was very high due to the fact that there were only four functioning churches in the Luboml-Ratno region. In the Chełm region there was a modest average number of pastorate institutions, nevertheless in the thirties of the 17th century the parish network comprised the whole Chełm ecumene.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Kościół, parafia, Chełmskie.

Key words: Church, paristz, the Chełm province.

